

XVIII КЫЛЫМДЫН ЭКИНЧИ ЖАРЫМЫНДАГЫ КЫРГЫЗ-КАЗАК МАМИЛЕЛЕРИ – ТАРЫХ БАРАКТАРЫНДА

Бир элдин тарыхы канча узак болсо, аны изилдөө дагы ошончо таасир берип, башкы максат – анын тактыгы болуш керек эле. Тарых жазуу ушул критерий менен бааланса болмок. Ошондуктан мындан миңдеген жылдар мурунку эмес, башыбыздан өткөн кечээги тарыхыбызды изилдеп, жаңылап, толуктап турбасак, эртең кеч болуп калышы мүмкүн экен. Бул жагынан коңшуларыбыздан үлгү алууга болот. Кытай тарыхчыларын айтпай эле, бир аз мурун тарыхыбызды бөлбөй, бирдей карап жүргөн казак, өзбек элинин азыркы тарыхынын деңгээлине салыштырсак, анда биз алар сыяктуу өзүбүзгө тиешелүү тарыхый казалдарды басып чыгармак тургай, мурунку доордо жарык көргөн тарыхыбызды анализдеп, ачыкка жаңы чыгып жаткан даректер менен байланыштырууга чамабыз жетпей жаткансыйт.

Ушундай маселелердин ичинен азыр биз сөз кыла турганыбыз – XVIII кылымдарга тиешелүү болгон кыргыз-казак мамилелери. Аны учурунда белгилүү окумуштуулар В. Бартольд, Ч. Валиханов, тарыхчы Б. Солтоноев, тарыхчы-этнограф С. Абрамзон ж. б. кенен эле карап чыккан. Алардын атан төөгө жүк боло турган эмгегин баалабай койгон туура болбос, анын үстүнө алар биринчи жолу кыргыз-казак мамилелерин илимий негизде изилдөө жасап, бул кошуна элдин ортосундагы карама-каршылыктардын себебин аныктоого жасаган аракети эле канча эмгек?

Тилекке каршы, бул окумуштуулардын да туура эмес тыянактары бар. Алар алиге чейин такталбай жүргөндүктөн, кийин жазылган кыргыз-казак тарыхында бул окумуштуулар калтырган гана далилдер пайдаланылып, ал кезге тиешелүү көптөгөн жаңы фактылар кийинки изилдөөчүлөр тарабынан көңүлгө алынып, каралбай калган. Ушул себепке байланыштуу эки элдин тарыхына байланышкан көп окуяларды алиге тактай албай жүрөбүз. Көңүлгө алынбай, көмүскө калып, пайдаланылбай жүргөн кабарлар көп, болгону, аларды башка тарыхый маалыматтар менен текшерип, салыштырып карап көрүү зарыл.

Ошондой кабарлардын бири атасынан уккан сөзү катары Алымбеков Тургунбек кол жазмасы. Анын Кыргыз Улуттук Илимдер Академиясынын кол жазмалар фондусунда (КР УИА КЖФ) сакталып турганына 60 жылга чукулдап калыптыр. Андагы айтылган окуялардын башталуу себеби, жүрүшү, жыйынтыгы жана тактыгы жагынан карасак, кошумча маалымат катары тарыхыбызга тийгизе турган өзүнчө чоң салымы бар. Бирок, тилекке каршы биздин көптөгөн белгилүү тарыхчыларыбыз бул маалыматтарга көңүл бурбай, көңүл бургандары болсо аны үстүртөдөн карап, өз уруктарындагы ата-бабаларына ылайыктап, оңдоп-түзөп жиберген учурлар кездешет.

Сөзүбүз кур болбосун үчүн белгилүү тарыхчы С. Аттокуровдун 2003-ж. чыккан «Кыргыздар XVIII кылымда» деген китебинен бир нече мисал келтирели. Анда, жогорудагы Т. Алымбековдун кол жазмасынан алынган сөздөр экенин атайы белгиленип, бирок бир эле убакта отуз барак көргөзүлүп; «...Абылай орто жүз казактарына «бош калган жерлерди ээлеп калгыла» деген. Ошого байланыштуу казак уруулары Олуя-Атадан Меркеге чейинки аянттарга көчүп келип жайланыша башташкан (автор көрсөткөн адабияттардын биринде да Орто жүз казагынын Олуя-Атадан Меркеге чейин ээлеп алганы жөнүндө маалымат жок). Муну көргөн кыргыз бийлери Ата конушту коргоого бел байлашкан. Алардын Таластагы Ала-Белдеги курултайында Садыр баатырды эли менен Таласка көчүп келүүсүн жана Чүйдүн батышына солтолордун, багыштардын жылуусун талап кылышкан. Бул чечим боюнча Садыр баатыр каба саяктарын көчүрүп келип Таластын капкасына коргон курдурган. Көп убакыт өтпөй ал хан деп жарыяланган жана түндүк кыргыздарды бириктирүү боюнча аракетке өткөнүн» жана «...Барак баш болгон казактын баатырлары өлгөндөн кийин алар тарабынан барымта азайганы менен Таласта жана Чүйдүн аягында жашаган кыргыздар козголо баштаганы» көрсөтүлөт[1]. Муну Т. Алымбековдун кол жазмасына салыштырып көрөлү: «...ал убакта ушул жакы кыргыздардын жөнүн Эсенкул билчү экен. Эсенкул ким? Маматкулдун Болотунун уулу. Солтону Каракчынын уулу Байсейит, Байсейиттин уулу Кебек бий билчү. Ага кошулуп, Кошойдун уулу Момокон башкаруучу экен. Жайылдын картайган кези экен[2]. Казак бетинде сарыбагыш, солто, күшчү, кытай, саруу болгон. Иле жагында сарыбагыш болгон. Солто Талас жагында аралаш болгон. Солто, сарыбагыш кыргыздар качпай согуша берген, бирок аз болуп көчүп жүрөт. Иле жак, Таластан наркы жак эл жайлоого көчкөндө бош калат. Бош калган жерге казак келип туруп алат, Абылайкандын доорунда. Эсенкул баатыр бөлөкбай Кебек бийди кыргызга кабарчы кылат; «Таласка, Капкага чогулалы!» деп. ...Кыргыз Капкага чогулат. Эсенкул баатыр Кетмен-Төбөдөгү саякты «көчүп кел, ушул Талас, Чүйгө орносоңор боло!» дейт[3]. Айырмасы асман менен жердей, б. а. автор санжырачынын атынан санжырада жок нерселерди киргизип жиберген.

Окуу куралы катары жазылган бул китепте мындай так эмес маалыматтардын өтө көп болгонуна карабай, кээ бир тарыхчылар кийинчерээк аны өз урууларынын кызыкчылыгы үчүн пайдаланып киришти.

Тарых критерийи аркылуу С. Аттокуровдун аталган эмгегине таянууга негиз жок[4]. Анткени ал китепти колдонуп жүргөн тарыхчылар ар бир сап сайын кыргыздардагы бир гана белгилүү уруунун кызыкчылыгы үчүн башка тарыхый адамдар жашаган чыныгы даталар кандайча чексиз узарып кетишин ж. б. каталарды кошо түшүндүрүп берүүсү зарыл. Мисалы, бир жерде «754-1755-жылдары кыргыздар Ысык-Көлдүн түндүгүнөн калмактарды сүрүп чыгарууга аракет жасашат. Жалдуу Кабанын, Садыр баатырдын жана Темирдин отряддары адегенде Лама Доржинин анан Давацинин кошуундары менен күрөшүшүп, Ысык-Көлдү бошотууга шарт түзүшөт» делсе, кийинки бетте бул жылдар кайра 1745–1749-ж. болуп, ага Качыке, Кашкелең кошулат[5]. Бирок, 1745-ж. такка Лама Доржу эмес, иниси Ажа хан (1745–50) отурган. Лама Доржу (1750–53) 1753-

ж. башында Давацн тарабынан өлтүргөндүктөн[6], 1754–55-ж. ал кошуунга башчылык кыла албасын да жогорку билими бар ар бир тарыхчы билүүгө милдеттүү.

Андан ары (30-31, 34-беттер): «Эми мына каарду душман аларды (кыргыздарды дегени) шамал айдаган булуттай ар жакка самсытты. ...Эр жигиттер белин чечпей бүкүлү уктаган заманда Ала-Тоонун төрт бурчунан келгендер жана жергиликтүүлөр чогулуп Садыр баатырды аскер башчылыгына шайлап алышкан (бир жагынан алар самсып жүрүшсө, анан, ошол замат эле Ала-Тоонун төрт бурчунан чогулуп жатышат). ...Жанболоттун билегинен күч, көзүнөн курч кетип калганына карабастан жоонун дөөсү, атчандын арстаны кол баштаганга, жол баштаганга жарабаса да, туу алдына турганга жараган. Садыр баатыр Саруулардан жана Түнкатар, Түнтөй, Сарттардын кошуунун башкарган. ...Хантайши казактарга каршы чабуулга кетери менен Садыр баатыр, Жалдуу Каба анчалык чоң эмес, бирок жакшы куралданган, тартиптүү отряд менен алардын ээликтерине кол салып, мал-мүлкүн талап-тоноп кайра тартышчу» делет. Бул айтылган феноменди изилдөөгө тарых илиминин күчү жетпесин, ал үчүн антропология илими тарабынан экспертиза керек болорун эскертели. Анткени, буга чейин жарык көргөн (мис., Тоголок молдо, Бала Айылчы, Талип молдо, Эсенкул Төрөкан уулу) же КР УИА КЖФындагы (Ы. Абдырахманов, Алымбек, Балыкооз, М. Кыпчаков ж. б.), кыргыз санжыраларында Садырга кошулуп Жалдуу Каба, Түнкатар, Түнтөйлөрдүн кол башчы болуп, калмактарды сүрүп, Кыргызстанды бошоткону тууралуу, болбосо башка жерлерде (мисалы, саруулар менен сарттар уругунда) Түнкатар, Түнтөйлөр болгону жөнүндө фактылар жок. Жөнөкөй сөз менен айтсак: Саяктан Боркемик, Өйдөчекти, Каба. Кабадан алтоо; Кутунай, Шыкмамат, Алакөз, Түнкатар, Кайдуулат, Түнтөй. Түнкатардан Түненбай. Түненбайдан Маирке. Маиркеден Чоке, Чокеден Сокай, Сокайдан Качканак, Качканактан дагы алты бала – бири Арзымат. Арзыматтан Сейит, Бекболот, Садыр[7]. Көрүнүп тургандай Каба-Түнкатар-Түненбай-Маирке-Чоке-Сокай-Качканак Садырдын 8–7-муун мурунку аталары болуп чыгат.

Демек, булар терең изилденбей (ушул эле автордун 1995-ж. жарыкка чыккан «Кыргыз санжырасы» китебинин 93-б. башкача айтылат) туруп жазылган. Оозеки санжыраларда деле Жанболоттун калмактарга барганы тууралуу кабар жок, тек, кытайлыктардын колуна түшүп өлгөнү айтылат[8]. Тарыхый маалыматтарда 1789-ж. Цин бийлигинин колуна туткунга түшкөн «бурут Чжаньполате» жөнүндө эскерилсе[9], Жанболоттун неберелери Атантай-Тайлак 1800-жылдары туулган деп эсептелет (тарыхта ата-бала ортосу 25 жыл менен эсептелсе, Атантай-Тайлактын 200 жылдыгы 2002-ж. белгиленди). Бул даталар кытай тарыхындагы маалыматтар менен дал келет.

Андан ары китепте (30-б.): «...Тогуз-Тороого сарыбагыштан Болот уулдары менен келген. «Жаңы туугандар» (тырмакчага алынганы какшык болсо керек) канааттана көнүшүп бир атанын балдарыбыз дешип Кошойду бий шайлашып, Болотту жүз башылыка көтөрүп алышкан. Саяк менен басыз Садыр, Жанболот, Качыке баатырларга эки тизгин бир чылбырды беришкен» делип, сарыбагыш-солто өзүнчө, саяк-басыз өзүнчө бөлүнүп, көп узабай (36-б.): «...Мына ошентип Жайыл баатыр деген наамды кандуу кыргындагы эмгеги үчүн алган. Мындан кийин «Жаңы туугандардын» жана алардын бийи Кошойдун уулунун зоболосу көтөрүлүп, башкаларга тең тууган тааныла

баштаганы», анан (38-б.) сарыбагыш уругу кайра «жаңы туугандарынан» бөлүнүп (чынын айталы, эч кандай логиканын жогунан кээ беттерге тарых илимине тиешеси бар адамдын да түшүнүүсү кыйын); «...Сарыбагыштардын экинчи бөлүгүн Маматкул башкарган. Бул инсан айылы менен бир нече жолу Ферганага, Таласка качып, аяка батпай, адегенде Тогуз-Тороого, анан Нарын өрөөнүнө келген (калмактар кеткенден кийин)» делип, далили жок жыйынтыктарга жол берилген. Мындай жыйынтыктардын болушу – автор тарабынан ал маселелер канааттандыралык изилденбегени же көптөгөн тарыхый нускалар пайдаланбай (жөн гана аталып), үстүртөдөн жазылышы – окуу куралы жарык көргөнгө чейин ал эч жерде редакцияланбай, автордун диктовкасы менен жаралганын далилдейт. Аты чыккан окумуштуулардын китеби минтип тарыхты бурмалап кирсе, акыры тарыхчылар – врачтар Гипократка ант берген сыяктуу – тарых атасы Геродотко ант берүүгө тийиш го деген ой келет. Болбосо, белгилүү китаевед Г. П. Супруненко которгон кытай хроникаларында (бул котормону китебинде колдонгонун автор эскертет) 1758-ж. Цин элчилери келгенде же автор баса белгилеген («калмактар кеткенден кийин келип, жүз башы») болгон Болоттун эли 2 миң түтүн экени көрсөтүлгөн: «...В Туюй Хуяр / ? Туюк жар / обрабатывают землю и пасут скот 2 тысячи семей Болата сары багыш бурутов»[10]. Андан ары Цин элчилери жазган докладда: «...затем отправились в Талас к сыну предводителя Майтака – Эшбото[11]. ...Спрашивали Эшбото и узнали, что в Таласе 4 тысячи семей управлением бия Маматкули и его помощников Каработо, Майтака, Акбая» (каторуудан ар кандай күдүк ойлор кетпес үчүн оригиналдагы тил менен берилди) деген маалымат бар. Булардан тышкары: «...23 числа 6 луны шивей Телуньтай доложил, что племянник Каработо..., Хебици преклонив колени сказал; мы, буруты разделяемся на левое и правое крыло. Правым крылом управляет Мамутхули, левым крылом правит Каработо» деген да маалымат турат[12]. Бул жерде бүткүл кыргыз оң-солго бөлүнүп, кытайлыктарга берген Эшботонун көрсөтмөсү боюнча ошол; «бүт оң-солдун үстүнөн» ал эми Хебици аркылуу; «оң жакы кыргыздын баарын Маматкул башкарып, анын кол алдында 4 миң түтүн эли бар» деген маалыматты тарыхчы көргүсү келген эмес. Көрүнүп тургандай, жогорку билими бар бул тарыхчыга караганда атайы алган билими жок болсо да Алымбек айткан санжыра туура болуп жатат. Мындан башка 23-бетте: «1745-ж. Г. Церен өлгөндөн кийин бийликке Лама Доржи келгени» жана (29-б.) кытайлык тарыхчы А. Байтурдун эмгегиндеги 2-томунун 96-бети көрсөтүлбөй, сөзмө-сөз көчүрүлгөн жери бар. Эми мындай оркойгон каталары бар китепти окуу куралы катары пайдаланууга кантип болсун деген суроону ачык бойдон калтыралы.

Ачыгын айтканда, акыркы учурларда кыргыз тарыхына такталбаган кээ бир маалыматтар шашылыш киргизилип, аны көбүртүп-жабыртуу менен туш келген жерде пайдалануу көбүрөөк кезиге баштады. Тарых жалпы элге тийиштүү болгондуктан, кандай маалымат болсо да, адегенде аны ар тараптан салыштырып-тактоо менен жыйынтык чыгаруу керек эле. Албетте, Садыр менен Жайылдын кыргыз тарыхындагы ордун эч ким жокко чыгара албайт. Бирок, белгилүү инсандардын өмүрүн изилдөөдө алардын ишмердигине тийиштүү бардык тарыхый фактылар көңүлгө алынышы абзел. Антпесек алардын өмүрүнө байланышы бар башка инсандар менен кошуна элдин өткөнүнө доо кетет. Мисалы, өткөнүбүздү туура аныктасак: «Ооба, бул жашоодо өз

доорунун «Кан ичер» Абылай хандары, Гитлери, Моджохеддери, террорлору болбогондо, адам баласынын айкөлдүгү, акылмандуулугу, ...балким, байкалбай калмак»[13] деген ой жүгүртүүлөр менен орус жана жунгар баскынчыларына каршы күрөшкөн башкыр элинин уулу Миңлигул (Миндигул) Жолоевди (тарыхта «Карасакал» деген ат менен калган) «чыккынчы, алдамчы»[14] деп атоого жол бермек эмеспиз.

Болбосо, XVIII кылымда жашап, орду Жайыл менен Садырдан да жогору турган инсандар көп. Жетигенден Эр Солтоной, солтодон бөлөкбай Кебек бий, талкандан Түлөберди – Бөрүбай, саяктан Түлкү уулу Качыке, саруудан Туума бий ж. б. сыяктуулар бар. Булардын ишмердүүлүгү бир-бири менен тыкыз байланышта болуп, бири-бирисиз же бирин-эки гана уруу калмакты сүрүп, конушун казактан коргой алмак эмес.

Өзгөчө Түлөберди 22 жаш курагында жаман-жакшыны ажырата билип, мамлекет тарабынан чечиле турган чоң маселени мойнуна алып; «...өлгөн, майып болгон, таланган, колго түшкөн биздин солто жана менин бир туугандарым, сиздер айпасаңыздар да мен барам!» деп, Абылайдын алдына барып, туткунга кеткен туугандарынын бир тобун бошотуп, казак-кыргыз ортосунда алгачкы жолу чек ара тактап, казактарга Сарытокумдун жайын айтып, талашып келгени биздин С. Аттокуров сыяктуу тарыхчыларыбыздын баасына татыбай калган. Тескерисинче, бул тарыхчыларыбыз көпчүлүктүн «койгула» дегенине болбой, казактарга катылган Жайыл, Садырдын айынан талкан, кушчу, саруу-колпочтон канча адам кырылып, канчасы туткунга кеткени эмес, бул экөөнүн «хан» болгон же болбогон маселеси биринчи орунга чыккан.

С. Аттокуров козгогон өз уругундагы кээ бир гана адамдарды көтөрмөлөө маселеси азыр да уланууда. Буга тарыхчы Д. Сапаралиевдин макаласы күбө боло алат. Анда ал кыргыздарда хандардын келип чыгыш маселесин кароого аракет кылып; «...Бул уруу топтору – башкалардан бөтөнчө көчмөн бирикме катары жакын бир туугандар эмес, негизинен территориялык түзүлүштөгү калк болуп саналышкан. Алардын ар бири өз алдынча административдик-саясий биримдик болушуп, өздөрүнүн мал үчүн белгиси (эн тамгасы), жалпы согуштук чакырыгы (урааны), өздүк туусу, ал эми башкаруу бийлердин өздүк мөөрү жана 40 жигити болгон. Бийлик тукум куума болуп, атасынан баласына, баласы жок болсо, агасы өлсө кичүү инисине өткөн» (алдылары атайы сызылды) деп туруп: «...Бийлер бир-бирине көз карандысыз болгон. Орус окумуштуусу К. К. Пален XIXк. эле мындай урук бирикмелерди «кичинекей мамлекеттер» деп атаганы да биз үчүн өтө кызыктуу. Бул көз карашты XX кылымда Кыргызстандык тарыхчы Константин Петров да ырастап мындайча сүрөттөйт; кыргыз уруусу формалдуу түрдө жана иш жүзүндө кандайдыр бир жагынан грек карлик шаар-мамлекети (полис) сыяктуу өз алдынча жашаган «мамлекеттик организм» болгон»[15] деп, бирин-эки орус окумуштуулары аркылуу жыйынтык чыгарат.

Албетте, Д. Сапаралиев өткөн тарыхыбызды изилдөө боюнча чоң адистердин бири экенине талаш жок, өзгөчө «Взаимоотношения кыргызского народа с русскими и соседними народами в XVIII веке» эмгегинде бул мезгилдеги проблемаларды кенен жана так изилдөөгө жасаган аракетин көз жаздымга калтырууга мүмкүн эмес. Бирок,

тарыхыбыз бир киши үчүн жазылбай, жалпы кыргыз элине таандык болгондуктан бизге «Платондун достугу эмес, чындыктын чыркырап калбашы үчүн» жаныбызды күйгүзүү милдет. Ошондуктан анын мурунку эмгеги аркылуу анын башка макалаларын көз жумдуга сала берсек, биздин тарых илимибиз гана утуларын унутпашыбыз керек экенин эске алып, кээ бир жерлерин так мисалдар менен толуктай албаганын көрсөтүп жатабыз. Демек, бул жерде тарыхчы эмне үчүн улуттук менталитетибизди өз алдынча изилдөөгө албастан, башка окумуштууларга гана таянганы окурмандарга табышмак болуп жатканын жашырууга болбостур.

Анткени Пален кыргыздарга караганда көбүнчө казак урууларынын түзүлүшүн изилдеген. Сөзүбүз так болсун үчүн азыр тарыхчы келтирген жогорудагы цитатаны Оренбург крайынын губернатору И. И. Неплюевдин 1748-ж. 26 август айындагы тышкы иштер коллегиясына берген донесениясы менен салыштырып көрөлү: «...Өзүңүзгө белгилүү болгондой, кыргыз-кайсак арасындагы хандардын бийлиги өз элинде кандай деңгээлде алсыз экени бизге маалым. Алар өздөрүн канча көтөрмөлөгөнү менен башка султандардын алдында дарамети жок. ...Бирөөсү күчтөнүп кеткен күнү хандык даражага ошол жетет. Мисалы, Абылкайыр хан бир кезде күчтүү жоокер болуп, кол баштап, хандыкка жеткен. Адат боюнча бийлик мурас боюнча калган эмес, хандык жана султандык тегин карап гана аларды эл шайлайт. (муну да атайы сыздык) Сакалдуулары менен эл чогулуп, кай султанды жактырышса, ошол адам хан болот. Бирок, алардын күчү хандыкта эмес, чарба иштерин чечүүдөгү акыл-парасатына жараша болот. ...хандарды мурас жолу менен шайлаган ыңгайлуудай көрүнөт, бирок сакалдуулар менен калк каалабаса, анда аларды зордукка салып көндүрүү туура эмес болор» дейт[16]. Анан, Абылкайыр хан өлгөндөн кийин анын уулу Нуралы бүт Кичүү жүзгө хан шайланганына карабай, анын душманы Баатыр султан аз болсо да өз элин чогултуп хан шайланып: «Менин уулум Кайыпжан Хиванын ханы. Ошондуктан мен аз казак болсо да хан шайланышым керек. Нуралынын хан шайланышына менин тиешем жок. Ар кимдин өз эли бар. Мисалы, Орто жүздөгү Күчүк хан бардык жүздү башкарбаганы менен хан аты бар» деп түшүндүрөт. Ошентип, Кичүү жүздүн кээ бир чөмөкөй, чекти, төрткара, карасакал уруу башчылары Баатыр султанды хан шайлаган[17]. Бул мисалдан бир-бирине көз карандысыздык казак султандарында гана кезигип, ага себеп казактар ээлеген аймактын кеңдиги жана элдин тез-тез орун которуп көчүп жүрүшү болгонун көрөбүз. Казактарга салыштырмалуу кыргыздар бул мезгилде кичине гана аймакты ээлеп, негизинен эки канатка – оң-солго бөлүнүп, Акуул-Куул деп, өз-өзүнчө жакын тууган болушкан. «Ат сүрөгөндө, балбан күрөш, эр сайыш, урушка киргенде ар бир уруу өз ураанын кыйкырып салып чакырышкан. Муну ураан чакыруу деген. Долон бийдин Акуул аттуу аксакал уулу тазалыкты сактаган, жакшы кийинген, ичинген, жанын абдан баккан киши болгон экен. Ошондуктан эл ага Жанкороз деген наам беришет. Бир күнү Долон бийдин бардык балдары чогулуп, эми өзүбүзгө ураан коёлу дегенде Агулдун балдары; биздин урааныбыз «Жанкороз» эле болсун дешет» дейт[18]. Демек, жалпы оң уруу (Тагай) өздөрүн жакын туугандар катары санашкан. Мындан тышкары эски фольклорду жакшы билген Бишкек ш. тургуну К. Эсенбаев да: «Манасчы Балыкооз Ажыбектин (сол – саруу) колунда жүргөндө, Байтик (оң – солто) анын сарыбагыштын (оң) чоңчарык уругунан экенин билип, сен экөөбүз бир тууганбыз.

Тагайдын кулуну болобуз деп, Чүйгө көчүрүп келген» дейт. Анан, кандайча тарыхчыбыз айткан «башкалардан бөтөнчө көчмөн бирикме катары жакын бир туугандар эмес» болуп калат? Булар менен кошо, бир уруудан экинчи урууларга келип, «тондуу балдар» деп аталышып, ошол уруунун атын, ураанын чакырып калгандар тууралуу да мисалдар көп. Дагы бир мисал, Кемин шаарчасынын тургуну А. Супатаев: «...Белек бөлүнүп, калмактарга кызмат кылып кеткенде Маматкул бий;

...Байгара менен Жамбылда май жегенде бирге элек,
Калмак менен Калыкутуда кан жегенде бирге элек!
Казак кайың саап, кыргыз Ысар качып,

Ак таман чор болгондо кайда кеттиң сен Белек?- деп, күнөө койгон» дейт.

Бул жерде мурун бугу уруусу башка уруулар менен чогуу бир бийликте болуп, качан калмак кыргызды чапканда, анын бир бийликтен бөлүнүп кеткенин күнөөлөп, тогуздап айып алып жатат[19]. Ушуга окшогон көрүнүштөр изилдөөдөн сыртка калбашы керек. Ушинтип, бугу уруусунун кайрадан Маматкулга баш ийиши менен бүткүл кыргыз эли XVIII к. ичинде бир бийликке өткөнүн көрөбүз. Муну Си-юй-ту-чжи нускаларына таянган Н.А. Аристов да: «Чыгыш буруттарынын ордосу бешке бөлүнүп, булардын ичинен үчөөсү өзгөчө белгилүү: саяк болуштугунун (оток) башчылары көп, алар болжол менен 1000ге жакын түтүн, биринчи башчыларынан болгон бирөөнүн аты Турукибай (Түлкү); бир нече башчыларга тийиштүү сарабакаши (сарыбагыш) болуштугунун башкы башчысы Чоликдзи (Черикчи) болуп, алардын да саны 1000 түтүнгө жакын. Таласка жакын туруп, бир нече башчылары болгон дагы бир уруунун башчысы Майтак (Майтык); алар 4000 түтүнгө жетет. Бул уруу башчылары бир-бирине көз каранды эмес; ар жыл сайын алар өз ичинен бирөөнү таңдайт, ал жалпыга бийлик кылып, бардык иштерге баш-көз болот. Анын чан (кытай сөзү) же союз башчысынын аты Мамук-кули (Маматкул), бардык уруулардын башында турат, бирок убактылуу башкарат» деп ырастайт (Н. Аристовго С. Абрамзон да кошулат)[20]. Мындан улам кыргызда уруу топтору территориялык негизде эмес – саякты Түлкү, сарыбагышты Черикчи бийлеп, бир уруудагы туугандар өзүнчө чогуу турган деген тыянак чыгат. Ал эми бир-бирине көз карандысыз деген сөздү уруу башчыларынын колундагы бийлик гана баарына тең деп түшүнүү керек, анткени алар өз ара бир-бирине көз каранды болбогону менен кезегинде кайра өз ичинен бардык иштерди чече ала турган бир кишини жогорку бийликке шайлап жатышат. Эгер, ар уруулар өзүнчө «кичинекей мамлекетке» айланса, баары биригип бир кишини бий шайлоого негиз жок болмок. Изилдөөчү Ы. Абдрахманов да: «наамы берки уруу башчыларынан жогору болуп, бийлиги ханга тете болсо да бий деп аталып калган. ...Ортолук кезде кыргызды бий бийлеген. Кыргыз бийи менен казак бийин оболу кудай каалап, андан кийин калк каалашкан. Алар жашынан эле акыл-парасатын элден ашырып барып, бий болушат экен. Кыргызда бийди хан ордуна шайлап коюшат экен. ...Качан өз тукуму үзүлгөнчө бийлик ата-мурас болуп, тукум кууп отурган» дейт[21].

Макала хан титулдарына арналып жаткандыктан, ага тиешелүү маалыматтын баарына көңүл буруу керек эле. Анткени, Чыңгыз хан Орто Азияны каратып алгандан кийин хан шайланууга Темучин-Чыңгыз хандын тукумуна укук берген жаңы эреже жаралып, ушул

себептен башка калктын башчылары бий, бек, улусбеги, эмир деп атала баштаган. Бул тууралуу маалыматтарды жетиштүү дешке болот. Мисалы, Чыңгыз ханга чейин кыргыздын Ороз, Отор, Баласагын, Ташы деген хандары болгон[22]. Макалага түз тиешеси бар болсо да, мындай маалыматтар эмне үчүндүр изилдөөдөн сыртта калган.

Д. Сапаралиевдин өзү да ушул макаласында И. Андреевге таянып, XVIII к. экинчи жарымында Тяньшандагы кыргыздарда «эч кандай хан жана султан жок», жалгыз «князы» же «бийи» бар» деген маалыматка макул болуп, «ал сарыбагыш уруусунун өкүлү Атаке Тынай бий» дейт. Бирок, көп өтпөй өзүнө-өзү каршы болуп: «Кыргыз фольклордук ынанымдуу материалдарда жана тарыхый документтерде XVII-XIX хан даражасы менен аталгандар төмөнкүлөр» деп, ага «багыш уруусунан Тейиш Түлкү уулу (XVII к.) Кудаян Сарсеит уулу (XVII к.), Маматкулу Үчке уулу (XVII-XVIII к.), Ормон Ниязбек уулу ж. б. атап, анан Б.Солтоноевге таянып; XVII-XVIII к. жашаган Белек Жаманкул уулу менен шапырашты Казыбек бек Тауасарулынын (макалада Таусар уулу деп берилген) «Түп-тукианнан өзүмө шейин» деген китебинен мисал кылып, солто уруусунан Коңурбай уулу Жайылды, акыры Садыр Арзымат уулун хан болгон деген жыйынтыкка токтойт[23]. Көңүл коюп окуган киши акыры «бийлик түкүм куума болуп, атасынан баласына, баласы жок болсо, агасы өлсө кичүү инисине өткөн» деген тыянагына карабай: «Жайыл өлгөн соң кыргыздардагы хандык вазипа Арзымат уулу Садырга тийген. Аны кыргыз бийлери ак кийизге отургузушуп, көчмөндөрдүн традициялык жөрөлгөсүн аткарышып, өзүлөрүнө хан деп шайлашкан» деген[24] жаңы тыянагын көрөт. С. Аттокуров, К. Пален, В. Владимирцов, И. Андреевге бир тараптуу катуу басым жасаган табышмагынын сыры ушул. Бирок, тарыхчы муну менен Атаке «хан» болбогон жерде И. Андреевди толук колдосо, Атакенин замандашы Белек, Садыр, Жайылга келгенде, кайра ага тап-такыр каршы чыгып жатат. Төртөө тең XVIII к. жашаган.

Демек, изилденип жаткан материалдарды бир нече нускага салыштырбай, жалгыз эле Казыбек бекке ишенип, башка маалыматтарды көңүлгө албоо туура болбойт. Же бир гана кишинин айтканына таяна берсек, анда кыргыздын ар бир уруусунун хандарын тарыхка киргизүү керек. Алар болсо көп. Мисалы, Мөкүш Шабдан уулу, Канат Ыбыке уулу, Тезекбай Түлкү уулу, Көкүмбай Чыны уулу, Батыркан Райымбек уулу ж. б. Буларга Чыныбай Тилекмат уулун да кошууга болот[25].

Чынында Белек, Садыр, Жайылдардын хан болгону тууралуу тарых так маалымат бербейт. Автор аны дагы башка маалыматтарга салыштырган эмес. Болгону монголдордун тарыхын изилдеген В. Я. Владимирцовго таянуу менен «хан» титулунун мааниси ...адатта согушу учурунда алдыга чыкканын көрсөтөт. Эмесе, ошол эле Б. Солтоноевдогу Белек жөнүндөгү мисалды толук келтирели: «Калмак заманында бугу кыргызы Белекти хан дейт. Деген менен тарыхын текшере келгенде калмактын кыргыздарга баш кылып койгон бир киши болуп, анын үстүнөн калмак караган. Кыскасы кыргызда анык хан даражасында хан болгон эмес» деп туруп, бирок кылган ишин айтып, кедейлерди хандардан жаман эзгенин көрсөткөн[26]. Ушунча маалыматтын ичинен авторго «калмак заманында бугу кыргызы Белекти хан дегени» гана жетиштүү болгон.

Макаланын көп жеринде автор стилистикалык каталарга жол берген жана өзүнө-өзү бир нече жолу каршы болгонуна карабай, этиштин ниет ыңгайы аркылуу жыйынтык чыгарат. Мисалы, Ормондун хан болгон мезгилин көрсөтүп, «...Көбүнөсө өзүнүн бийлигинин мыйзам ченемдүүлүгүн жана кыргыз элинин биримдигин камсыз кылыш максатында элибиздин санжырасын жаңы нукта түздүргөн. Бул чыгарма «Жоопнаама» аталышта окумуштуулар арасында белгилүү, бирок толук мазмуну жоготулган» деп (толук мазмуну жоготулса, автор анын «жаңы нукта түздүргөнүн» кандай жол менен аныкталганын жана Б. Солтоноевден башка кайсы окумуштууга белгилүү болгонун түшүндүрбөйт), анан, ал чыгарманы монгол, казак, кокондуктарга салыштырып, хандык бийликти Ормон өз уруусуна гана жеке таандык кылууга жасаган аракети экенин божомолдоп: «...өзүнүн түздөн-түз жетинчи атасы өкүмдар адам Манап Дөөлөс уулунун тукумдарына жаңыдан кайра борбордоштурулган кыргыз мамлекетиндеги жогорку бийликти биротоло ыйгарууну самаган окшойт» деп жыйынтыктайт[27], жогоруда «бийлик тукум куума болуп, атасынан баласына, баласы жок болсо, агасы өлсө кичүү инисине өткөн» деп, өзү айтканын кайра өзү жокко чыгарып. Анткени Ормондун аталары ким болгону тууралуу Б. Солтоноев менен аталган Г. Супруненкоун котормосунан башка «Жоопнааманы» окубаган санжыраларда да (О. Сыдыков, Ы. Абдрахманов, Алымбек, Байгаринов М. ж. б.), Ормондон Тагайга чейинки тарыхы кенен камтылган. Ал эми Борбордук Азиядагы көчмөндөрдүн тарыхын карап, жогорку айтылгандарды өз алдынча бекемдеген К. Халид «хан» деген түшүнүктү түрк тилинен «улук», «чен», арабча «амир», «ажам», «падышах» деген сөздөр менен шайкештирип, «Усулы тауарих» китебине таянып, хан атагына «төрт атадан хан, же бек болсо жетет» деп, «Кагидайы өзбеки» китеби боюнча «хан атына ылайык болуш үчүн тогуз ата туташ бий, бек болуу керек, эзелтеден берки заң ушундай. Бул шарт толбогон соң Аксак Темир да хан атына ээ болбогонун» жазат[28]. Демек, мусулман калкынын шарты ушундай болуп, бул шарт хан шайланып жаткан бардык адамга тийиштүү болгон.

«Жоопнаама» тууралуу Б. Солтоноев: «Ормон хан болгондо намагандык бир молдого жаздырыптыр, мунун башында көбүнчө дин тууралуу жазылып, адам өлгөндө суракчы келгенде аларга кандай жооп берүү тууралуу жазылып пайдалуу жери, Тагай тукумун, көбүнчө Манап насилин, ата-бабаларын, анан солто, бугу, саяк, сарыбагыш, азык, черик, коңурат, моңолдордун кандайча таралганын көрсөткөн» дейт. Бирок, анда деле бийликти Ормондун өз уругуна жеке таандык кылып алганы үчүн жазылганы айтылбайт же Б. Солтоноевдин «Жоопнаама» менен тааныштыгы кыргыз тарыхын жазууда эч таасир берген эмес, тактаганга гана жардам берип, ал түгүл, кээ бир карыялардын өз уруусун тарыхын мактаган жерин башкалардан сурап-тактап, тунуктаганын жазган[29].

«Жоопнаама» деп аталуунун себеби да адам өлгөндө суракчы келет деген мааниде болуу керек, анткени мындай сурак-жоопту колунан келгендер молдого акы берип жана ага куран жазмаларын кошуп, тукумуна өз ата-бабаларын так билип жүрүү үчүн атайы жаздырып алышканы белгилүү. Мисалы, ошол эле К. Эсенбаевдин айтуусу боюнча манасчы Шапактын да Тугурдан берки тукуму жөнүндө ушундай кол жазмасы болуп, бирок 1937-ж. репрессия маалында коркконунан өз колу менен өрттөп

жибергенин айтат же аны башка уруктун адамдарына таңуулагандары жөнүндө далил жок.

Эсибизге ала турган дагы бир жагдай бар. Анткени ошол доордогу саясий абал чындыкты дал өзүндөй кылып жазууга мүмкүндүк берген эмес. Буга тарыхчынын кийинки кайгылуу тагдыры күбө. Ошондуктан Б. Солтоноев: «...Бул тарыхты жазып жүргөнүмдө кайсы жеринен калет кетер экен деп калемимди бирдар саат шилтебестен кармап отурган чагым болду» дейт[30].

Натыйжада мындай психологиялык оор басымдын натыйжасында калыс болууга артыкча аракет кылып, ошол мезгилдеги жаңы, советтик түзүлүшкө карата жасаган мамилеси менен эмгегинин көп жеринде Ормондун түкүмүндөгү кээ бир белгилүү адамдардын ордун өтө төмөндөтүп койгону ачык эле байкалат. Муну көп тарыхчылар көрмөксөнгө салып жүрөт. Бирок болжолдонуп, «жаңы нукта тарых түздүргөн, хандыкты өзүнө ыйгаргысы келген окшойт» деген сөздөр так далилдер менен далилдениши керек. Болбосо, бул жоромолдордун натыйжасында Ормондун укугу жок туруп, бийликти зордук менен тартып алгандай түшүнүк чыгат.

Экинчи жагынан Б. Солтоноев кыргыз-казак мамилелеринин бузулушун; «Кыргыз менен казактын арасы Санбарак жеңилген соң катуу бузулуп, кыргыздын көкүрөгү өсүп, казакты баштагыдан бетер уурдап-талап, жыгып алып карактап, чоң кордук көрсөткөн...» деп, үстүртөдөн карап, анын анык себебин терең, так ачып берүүгө аракет кылбай: «Абылайдын көп аскери менен келип жатканы тууралу солтолор башка кыргыздарга кабар бербестен жана Абылай хандан эч бир кооп кылбастан, камынбай бейкут жата бергенин» жана согуш башталганда, «Бүткүл сарбагыш кошуп (? кошулуп) согушпастан, бириндеп урушкан. Ушул себептен кыргыз сарбагыштын феодалынан саналган Эсенкул урушка катышпаган»[31] деген тыянакка токтойт. Окуянын бир бүтүндүгүнө карабай, бул жерде бир-бирине байланышсыз, карама-каршы корутундуларга (солтолор башка кыргыздарга кабар бербей, бейкут жатса, сарыбагыштар бириндеп урушуп, ушул себептен Эсенкул урушка катышпаган?) жол берилген. Б. Солтоноевдин тарыхында буга окшогон кемчиликтер көп жолугат, кайсыл тарыхчы болбосун пайдаланып жатканда, ага терең талдоо жүргүзүп, аны башка булактар менен салыштырууга тийиш. Мисалы, «...Ошол айтылган феодалдардын ичинде арка кыргызында атактуу зулumu Садыр болуп, аны Абылай өлтүргөн соң арка кыргызында биринчилик даражасын алган көбүнчө ушул Эсенкул болгонун»[32] окуганда, бир жагынан тирүү кезинде бийлик Садырда экенин[33] же Абылай өлтүргөнгө чейин Эсенкулдун сөзүн укпаган жалгыз Садыр болгон деген жоромол чыгат. Алымбектин санжырасында болсо ал согуштун себептери так берилип, окуялар андан кененирээк көрсөтүлүп, ар кандай жоромол чыгарууга жол бербейт.

Эми Д. Сапаралиев кайра-кайра таянып жаткан Казыбек бектин кол жазмасына[34] кененирээк токтололу. Эмне дегенде, казактын белгилүү окумуштуулары тарабынан бул кол жазма жөнүндө көптөгөн терс корутунду жана сындар жарыяланган. Мисалы, ал кездеги Казак Улуттук Илимдер академиясынын Ч.Ч. Валиханов атындагы тарых жана этнология институту 1993-ж. 18-ноябрда Казак өкмөт башчыларынын бири К.

Султановко кайрылып, Казакстан, Өзбекстан, Кыргызстан, Россия Федерациясы, Иран, Кытай, Түркмөнстан, Монголия, Башкортстандан окумуштууларды чакыртып, Казыбек бектин кол жазмасына эл аралык экспертиза жасоону сунуштаган. Анткени ал китептин автору белгилүү максат менен көптөгөн атактуу адамдарды (мис., Чынгыз хан, Аксак Темир, Абылай, ж. б.) Улуу жүздүн чапырашты уругуна (президент Н. Назарбаевдин уругу) киргизүүгө аракет жасап, натыйжада одоно каталарга жол берген. Мисалы, аны талдоого алган окумуштуунун бири: «Казыбек 1776-ж. эмес, 1723-ж. кайтыш болгон. Далил? Эң биринчи – Букар жырау. Букар бабабыз өз толгоолорунда калмак менен күрөшкөн баатырларды ырдап, ...алардын ичинде Казыбек жок» дейт[35]. Андан ары лингвистикалык талдоо жүргүзүп, Казакстан эгемендүүлүккө ээ болгондон кийин кабыл алынган «искусство»-«өнөр», «нервная система»-«жүйкө» «архитектура»-«саулет», мындан тышкары XVIII к. казактар колдонбогон «Киргизстан», «Казакстан» (орусчасы «киргизская степь») ж. б. сөздөрдүн кол жазмага кандайча кирип калганына таң калат.

Бирок К. Султанов: «маселени талашка салып, чуулдабайлы» деп токтотуп салган. Ошондуктан биздин тарыхчы тарыхый булак катары пайдалана турган адабиятка адегенде баа берип, илимий шилтемени анан келтирсе болмок.

Эң башкысы, ушул мезгилге арналган жыйнак-монография, макала болобу, 1993-ж. бери[36] казак тарыхчылары Шапырашты Казыбек бек Тауасарулынын мындай «баалуу» кол жазмасындагы маалыматтарга көңүл бурбай келатканына карабай, биздин тарыхчы андан баш тартпаганы кызык. Мисалы, Казыбек бектин кол жазмасынын 86-бетинде азыркы кыргыздагы «Саяк тукумунун ...атасы казактардын Чапыраштысы экенин» анан, алар «өзүнүн казактын Арыс–Уйсун–Абыл тукумунан экенин айкын билип, бирок Алтай сыртындагы Кыргыздарга сиңип кеткенин, ...хижранын 358-жылы Саяк тукуму тегиз көчүп, Чүй, Талас боюна орношконун» жазса, 384-бетинде: «...Буга Чапыраштынын кичүү уулу Саяк тукумунун алардын (кыргыздын дегени) курамында болуп, ...казакты чаап, тынчтык бербеген соң, Абилмансур (Абылай дегени) буга катуу кетет» деп, анан: «Бул 1142-мечин жылы (григориан жыл санагы боюнча 1729–30-ж.) болгон. Абылай бул жерден ашкан акылмандуулукту көрсөттү. Ал урушка Уйсундун колун атайы аралаштырбай, жеке баатырларды гана алып, согушту өзү жүргүздү. ...Казак менен согушууга кыргызды көбүрөк үндөгөн Жайылханды сегиз уулу менен колго түшүрдү» дейт. Мындан улам китептеги канча деген катага көңүл бурбаган биздин тарыхчы эмне себептен ушул, алды сызылган жалгыз сөздү гана кабыл алган деген суроо туулбай койбойт.

Тарыхчылар үчүн эң маанилүүсү ар бир маалыматтагы хронологиялык дата болуу керек эле. Изилденип, жарык көрө турган эмгектин баалуулугу ошого байланышат, даталары такталып, башкалар колдонбогон тарых илиминин кимге кереги бар? Мисалы, Казыбек бектин китеби деп аталган китептин 86-бетинде ушул кол жазманы хижранын 1154-ж. жаздым деп белгилейт, же китепти ким жазса да жөнөкөй жол менен 1776-жылдан хижранын 622-жылын алып койгон. Эгер, китеп чын эле хижранын 1154-ж. жазылса, бул жыл григориан жыл эсеби[37] боюнча 1741–1742-ж. болмок[38]. Дагы бир мисал, 410-бетте Казыбек бек 1710-ж. – хижранын 1088-ж. десе, В. Бартольд бул жылды

хижранын 1121-ж. деп көрсөткөн[39]. Демек, Казыбек бек «Жайылхандын» колго түшкөнүн эч көргөн да, «Түп-тукианнан өзиме шейин» деген китепти жазган да эмес.

Ал эми 21 жыл бою Казак Совет энциклопедиясында илимий редактор жана тарых, археология, этнография редакциясында башчы болуп иштеген, 300 ашык макаланын автору, Кожобекулы Байзак ушуга байланыштуу Казыбек бектин кээ жерден 2 кылымга жаңылышып жатканын жазып келип: «Же кол жазманы көчүргөн мырзалар өзүнчө будамайлап жибергенби?» деген суроо коюп, анан сыпайылык менен: «Ата-баба шежиресин жарыялаган кезде илимий түшүнүк менен, туура-катасын аныктап, такталбаган жерин кийинки урпактардын изилдөөсүнө калтырган жөн. Андай болбосо орустун «Калем менен жазганды-балталап чаба албайсың дегени келет»[40] дейт.

Кыргыз санжырачыларынын бири да (мис., Б. Солтоноев, Бала Айылчы, санжыра жыйноочулар Ы. Абдырахманов, М. Байгаринов, ж. б.) Жайылдын хан болгонун айтпайт. Бул тууралуу тарыхчы Д. Сапаралиевдин өзү Россия Федерациясынын Оренбург областык мамлекеттик архивинин 1-фондунун 1-тизмесиндеги 176 иш кагазында тиркелип турган 386-беттин артындагы Абылай хандын Оренбург губернатору И. А. Рейнсдорпко жазган катындагы: «Чу, Талас дарияларынын жанында көп эмес отурукташып жашашкан кыргыз эли жайгашкан... Бул кыргыз элинин башчысы Садыр бий» деген кошумча маалымат катары берип, бирок: «Бул жерде Абылайдын кыргыз эл башчысын хан дебегени бизге түшүнүктүү. Анткени биринчиден, «Жайыл кыргынынан» кийин ал кыргыздарды баш ийдирдим жана алардын жетекчисин (ханын) жок кылдым деген маанайда болгон»[41] дейт. Бирок Абылайдын бул каты аркылуу тескерисинче Чүй, Талас жактагы азыраак кыргыздар гана Садырды «бий» деп таанышканын жана ал өзүн-өзү хан атаган деген Т. Алымбековдун кол жазмасы чындыкка жакын экени көрүнүп турат[42].

С. Аттокуровдун ошол эле китебиндеги далилсиз фактыларга таянган дагы бир тарыхчы Н. Тунтеев ал жердеги маалыматтарды башка нускалар менен салыштырбай: «...Садыр терпеть не мог Эсенгула и на последнем Курултае они чуть не схватились друг с другом. Жайыл успел встать между ними. Садыр сказал: «Ты и твои предки бежали от калмаков даже бросив тебя, а на перевале Куаки погиб мой отец Арзымат в сражении с Лама Доржи» дейт[43] Бирок, биринчиден, С. Аттокуровдун китебинин эч бир жеринде Садырдын атасы Арзыматтын калмактар менен кармашканы айтылган эмес. Калмактар менен согушкан Садырдын аталары Түнкатар, Түнтөйлөр жөнүндө гана айтылат же: «...Ошол чырда Садыр Эсенгулга тигиле карап «жоо келгенде качкан, жоо кеткенде бийликти тапкан сенин тукумуң. Куакинын белинде Доржи Ламанын колунан өлгөн менин атам. Тегиндин баары бий, тегимдин баары найзакер букара, анын несин сүрүштүрөсүң?» деп[44] сабатсыз адамдардын оюна келбеген сөздөр жазылган. Ошондуктан бул эки тарыхчыга анын «Эсенгулга тигиле карап» мындай сөздөрдү айтып жатканда, жанында кимдин күбө болуп, жазып калганын атап коюш гана жетишпей калган.

Экинчиден, Садыр Эсенкулду ошончо жек көрсө, анда өлөөрүндө өзү менен бирге туткунга түшкөн жолдошторуна:

«Ылаачын арым, кыргый көз,

Болот бийдин Эсенкул.

Айта көргүлө кебимди,

Ала көрсүн кегимди»[45] (башка варианттары дагы бар) деп айтмак беле деген суроо туулат. «...Бул учурда, Жети-Суудагы кыргыздарды, сарбагыш уруусундагы Маматкулдун уулу Болоттон туулган Эсенкул билип турган. Аны Чоң баатыр деп коюшканын» башка бир санжыра изилдөөчү[46] белгилейт.

Аттокуровдо да, Сапаралиевде да оозеки элдик фольклорду башка тарыхый фактылар менен салыштыруу принциби сакталган эмес. Мисалы, С. Аттокуров; «...дал ошо Атаке (жырык) 1785-ж. Орусиянын падышасына бийлердин атынан кыргыздарды букаралыкка кабыл алуусун сураган элчилерди жиберген. Анда Абылайдын өлгөнүнө 15 жыл болгон (демек, тарыхчыга таянсак Абылай 1770-ж. өлгөн болуп чыгат). Муну биз тарыхый факт катары, Атаке Абылайдын акыркы жүрүшүндө курман болгон деген версияга каршы келтирип отурабыз»[47] дейт. Бул жерде бардык комментарий ашыкча. Атаке бийдин каттарынын биринде да кыргыздарды букаралыкка алууга суранган сөзү жок. Ал эми, Абылайдын өлгөнү 1770-ж. болушу эч мүмкүн эмес, анткени ал кийинки, 1771-ж. хандыкка көтөрүлүп, 1779-жылдары кыргыздарга чабуул кылууга үлгүргөн[48].

Булардан тышкары аталган эмгекте: «Жумгал деген жунгар дегенден калган уламыш бар» деп[49] эскертилет. Тарыхый фактылар боюнча (мис., автор колдонгон И. Я. Златкинде); «Жуңгар хандыгы» XVII к. орто ченинде Эрдене баатыр коңтаажы менен анын уулу Сенгенин тушунда аталса, «Жумгал» деген аталууну алардан бир кылым мурун, XVI к. жашап, бирок «Жуңгар» деген сөздү колдонбогон Мухаммед Хайдар Дулаттын өзү белгилеген[50].

Ал эми Д. Сапаралиев 1991-ж. чыккан «Кыргыз айылы» журналынын № 12 санына жарыяланган элдик фолькорго таянып: «...Ал эми Каманбай баатырдын 1774-жылкы «Жайыл кыргынын» эң көрүнүктүү каарманы болгону белгилүү» дейт[51]. Бирок, анда Каманбай Атаке баатырды өлтүрсө, Абылай анын уулу Садырды өлтүргөн окуялар айтылат. Тарыхта Атаке баатыр Каманбайдын колунун өлгөн эмес же анын Садыр аттуу баласы да жок. Ошондуктан тарыхчы колдонгон ошол эле журналдын 20-бетинде; «...Дастанчы Абылай хандын Таластын каны эр Садырды чапканын чала угуп калып, кошуп жиберши да ыктымал» жана «...Каманбай, демек, Абылайдан 12 жыл мурда, 1769-жылы көз жумганы» тууралуу эскертилген. Сапаралиев ал жерге көңүл бурган эмес. Мындан улам авторлор макала (эмгегин) кандай максатта пайдаланбасын, ал маселеге тиешелүү бардык маалыматка токтолуп, түшүндүрмө берүүгө тийиш деген жобо чыгат. Мисалы, Казак республикасынын Ч. Ч. Валиханов атындагы тарых жана этнология институту менен А. Х. Маргулан атындагы археология институту тарабынан чыккан 5 томдук «Казакстан тарыхынын» көрсөтүлгөн «Каракерей Кабанбай (Ерасыл)

Кожогул уулу (1691-1769 гг.)» деп[52], кандайча ката жазылганын түшүндүрүүгө тийиш болчу.

Эң башкысы, С. Аттокуров менен Д. Сапаралиев өз эмгегинде Алымбектин санжырасын пайдаланып, бирок адегенде эле Садырдын иниси Сейиттин элин бөлүп, Кетмен-Төбөдө калып, Абылайдын чапкынан кийин ал артына бир кайрылбай бастырып кеткенин жана бул согушка Эсенкул менен бирге Түлкү уулу Качыкенин да катышпай калышына баа беришпейт. Башка тарыхчылар сыпайычылык үчүн Сейит жөнүндө терс маанайдагы бир дагы макала чыгарбаганын эскерте кетели.

С. Аттокуров андан ары: «Жайыл кыргыны 1770-ж. болбогону менен ошол жылы Абылай Таласка жүрүш жасаганы жана туткун алганы бышык» деп, анан, «Абылай бул жылы чоң урушка аттана алмак эмес. Анткени ордодон алыс өтүүгө мүмкүн болбогон (?)». Анын үстүнө Жалдуу Барак али тирүү болчу (?). Ал дагы хандык орунга талапкерлердин бири эле. Экинчиден Абылай султандык даражада эле, ошол себептүү казактардын кыргыздарды талкалап берүү суроосу менен кайрылышына себеп жоктой (?). Үчүнчүдөн Жалдуу Барактын талкаланышы казактардын Илеге чейин сүрүлүшү Абылайга ошол экинчи согушту баштоого мүмкүндүк бербеген (? суроолорду биз койдук)» деп[53], түшүнүксүз тыянак чыгарып же Ч. Валихановдун Барак султан жөнүндөгү кабарын бекемдебей, же жокко чыгара турган башка далил келтирбей, бүдөмүктөтүп тим болгон. Тарых ушинтип «болбой калмак», «сыяктанат», «себеп жоктой» деген этиштин ниет ыңгайы менен жыйынтыкталып калды. Тилекке каршы мындай көрүнүштөр акырындап салтка айланып бара жатат.

Эмгектин 87-бетинде автор: «...Абылайдын жактыруусу менен хан Турсундун уулу Жалдуу Баракты кыргыздарга каршы тукурат. Тек окуя мунун менен бүтпөстөн барган сайын масштабы кеңейип, чыр-чатактар ырбагандан ырбаганын», «Көкжал Барактын» Кастектин белин ашып, Чүйгө түшүп, анан кыргыздар Кочкорго чегинип келгенин жана: «...чабышта Байпак, Арзы, Куржу, Жабек, Чекилдек баатырлар өлөт. Кескен-Таш (Куулаган Ак-Таш) деген жерде Барак колго түшүп өлтүрүлөт. Качкандарды Чүйгө, Илеге чейин куушканын» көрсөтүп жатып, бирде Барак, же Жалдуу Барак, же Көкжал Барак деп бергенин көрөбүз. Кеп эки же үч Барак жөнүндө болуп жаткандай туюлат, бирок 98-бетте; «Көкжал Барак өлсө Орто жүз менен Улуу жүздө ал өңдөнгөн өзүлөрүн казак аташкан Саян хандын (Батый-Т.Э.) тукумдары четтен чыгат» деген жерден сөздүн бир эле Барак (султандардын тукумунан чыккан) жөнүндө болуп жатканы белгилүү болот. Демек, тарыхчынын китебинде пайдаланылган адабияттар толук окулган эмес. Болбосо, автор өзү көрсөткөн Ч. Валихановдо ушул Турсундун уулу Барактын «...знаменитый в Средней-орде султан Барак (Умер в 1749г.)»[54] деп эскертилгенин көрмөк (эскертүү: Барак султан 1750-ж. өлгөн). Ушуга окшогон фактылар толук пайдаланылса «Жайыл кыргыны» 1750-ж. (Барак султан өлгөн жыл) же Кочкор өрөөнүндө болбогону аныкталмак.

Чынында Орто-Азиядан чыккан алгачкы тарыхчылар Ч. Валиханов менен Б. Солтоноев бул эки элдин ортосундагы мамилелердин бузулушунун башкы себептеринин бири Барак султан экенин көрсөтүшөт. Жалгыз айырмасы – Б. Солтоноев «Жалдуу Барак,

көкжал Барак, сан Барак» десе, Ч. Валиханов «жеңилбес султан Барак» деп туруп, кашаанын ичине «көкжал» деп көрсөтөт[55]. Экөөндө тең теги султан Барак жөнүндө сөз болуп жатат. Анын үстүнө, бул мезгилдеги казак ичиндеги султандардын тукумунда башка Барак жок. Б. Солтоноев; «...Кыргызды букара кылып көнүп алган казак, кыргыздын Анжиян, Алайдан келип жерине орношкондо казакка көрсөткөн кордугуна чыдай албай 1970–71-ж. казактан жогоруда айтылган көк жал Барак келип кыргыз менен согушкан» дейт[56]. Биздин оюбузча бул маалыматты тарыхчы Ч. Валихановдон алган. Анткени кайсыл гана Барак болбосун 1770-ж. (б. а. 1751-жылдан 1780-жылга чейин) кыргыздарга чабуул жасаганын бир дагы тарыхый дарек же кол жазма маалыматы эскербейт. Болгону Ч. Валиханов гана белгилеп кеткен. Бирок анда жылы көрсөтүлбөй, «найман уругунан султан Барак (көк жал) тоолук жапайы кыргыздарга кол салганы», ошондуктан Абылайдын «аргын, найман, уйсундардан күчтүү кол жыйнап, Барактын күнүн кууп, Талас суусунун кечүүсүн кечип, Аксуунун Чүйгө куйган жеринен кыргыздын оң-солу менен беттешкени», эстен чыккыс бул чабуулдун 1770-ж. болгону жана Жайыл баатырдын өлүмүнө байланыштуу бул чабуул «Жайыл кыргыны» болуп аталып калганы белгиленген[57]. Ш. Кудайберди уулу боюнча; «...Касымдын баласы Шыгай. Андан Тобокел менен Ондан. Ушул Ондандан Кайнаркичик. Анын баласы Бөкөй. Бөкөйдөн Кудайменде. Андан Түрсүн. Андан кичи Барак. Кырк сан Барак хан деген, Абылайдан соңку хан болгон»[58] (эскертүү: Абылайдан кийин хан болгон деп жаңылып жатат).

Барак султандын минтип, бирде «көкжал», бирде «көкжарлы» болуп жүрүшүнө казак тарыхында айтылып келген шежирелерде көптөгөн (баш-аягы 13кө жакын) Барактын болушу себеп болгон. Анын бири наймандан чыккан Барак баатыр, ал султан Барак менен замандаш жашаган.

Орто жүздөгү наймандар Сопумырзадан тарап, Сопумырзадан Сарыжоомарт. Бир кезде ушул Сарыжоомартка энеси менен бир кыз келип, туруп калат. Жандарында бир кулу бар экен. Кийин Сарыжоомарт өзү ошол кызга үйлөнүп, ал эми ээрчип келген кулга да бир кыз таап, алып берет. Ошол кулдан тараган тукум кийин «көкжарлы» деп аталат[59]. Казакча «жарды, кедей» деген мааниде, султандардын тукумуна тиешеси жок. Ушул уруктан Чүрөк (казакча Шүрек) уулу Барак баатыр деген чыгып, Каманбай баштаган казактардын колунун оң канатын жетектеп, Тарбагатайдагы калмакка кол салып турган. Натыйжада, Ч. Валихановдун так эмес маалыматына таянган кээ бир тарыхчылар ушул Барак кыргыздарга келген деп, аны 69 жашында, Абылай хандын кыргыздарга жасаган «Жайыл кыргынында» каза болгон деген тыянакка келишкен[60].

Бирок, бул «көкжарлы» Барактын 5000 кол жыйнап, качандыр бир жылы Чүй – Талас, тагыраак айтканда Олуя-Ата (азыркы Тараз) тарапка келиши же мунун жеңилбестиги жөнүндө тарыхый дарек азырынча жарыя боло элек. Болжол менен оозеки гана аңгемелерде айтылат. Мисалы, кыргыздарга кол салган Абылмамбет хандын уулу Абылпеиз султан да мынча кол жыйнай албаган. Ал эмес Абылай хан да 12 миң кол жыйноо үчүн Орус, Кытай империяларынан жардам сурап, он жылдан ашуун убактысын коротот. Буларды архив материалдары менен тактоого болот. Кыскартып айтсак, биз кеп кылып жаткан заманда 5000 кол чогултуу – Абылмамбет ханды эсепке

албаганда – Барак султандын гана колунан келген. Ошол учурда жашап, кээ бир окуялардын жаралышына түздөн-түз тиешеси бар И. Неплюевдин Тышкы иштер коллегиясына жиберген көрсөтмөсү: «...Барак-салтан Орто жүздөгү баарынан күчтүү (наисильнейшай) жана көп сандуу Найман уруусун башкарып (владелец), негизинен Сибирь тарапта (Оренбург крайынын чыгышы – Т. Э.), Орто жүз менен жүргөнүнө» күбө болот[61].

Мындай материалдар бар экенин билбеген Б. Солтоноев өз алдынча: «...Найман казагынан ...Көкжал Барактын Чүй менен Иленин ортосундагы Коңурдун жонунан сапырылып», кыргыздар «Бөрүбайдын тоосунан» (биздин оюбузча араб тамгасынан которгон котормочу Боролдойду «Бөрүбай» деп алган) качканын жазган[62]. Анткени, көңүлгө ала турган эң башкы маселе – Барактын (кайсынысы гана болбосун) кыргыздарга кол салган окуясы тууралуу санжыралар сөзсүз «Боролдой», «Кочкор-Ата» деген географиялык аталыштар менен бекем байланышкан. Биз Кыргызстанда «Боролдой тоосу» аттуу тоонун жок экенин билүүгө тийишпиз. Боролдой деген айыл гана бар[63]. Ал айылдын чыгышындагы тоолор Коңурдун бели (Коңур Өлөң) деп айтылат.

Казак изилдөөчүлөрү да: «...көкжарлы Барак көбүнө Абилкайыр ханды өлтүргөн султан Барак менен чаташтырылат. Чокан Валихановдун чыгармаларына берилген түшүнүктөрдө да бир нече Барактын башы бир ооз сөзгө сыйып кеткен» деп түшүдүрүшөт[64]. Бул абдан маанилүү, анткени Ч. Валиханов кыргыздарга кол салган Баракты султан деп көрсөткөн. Жазма маалыматтарга таянсак султан Барактын 1770–71-ж. эмес[65], 1750-ж. май айына чейин гана кол салганын далилдөөгө болот. Анткени, Барак султан 1750-ж. жаз айларында Түркстан шаарынан анча алыс эмес, Карнакта (азыркы Атабай шаары) өлгөн[66]. Алымбектин санжырасында «көкжарлы» деп аталганы менен кайра «хан», «төрө» делет. Адат боюнча султан тукумундагылар гана хан же төрө наамына татыктуу. Бул фактылар Барак султандын 1750-ж. май айынан кийин кыргыздарга кол салышы мүмкүн болбостугун көрсөтөт.

Кыргыз санжыраларында сөз – азыркы Казак республикасына караштуу Чымкент шаары менен Кара-Тоонун ортосунан орун алган Бөкөй-Тоонун түндүгүндө жайгашкан Боролдой кырка тоолору жөнүндө жүргөн. Ал жерде Боролдой деген суу агып, анын оң жак куймасы Кочкор-Ата деп аталат. Казакча Кошкарата. Ал мазар бүгүнкү күнгө чейин сакталган[67]. Албетте, мындай абал кыргыз-казак тарыхын изилдеген изилдөөчүлөрдүн чаташууларына таасир тийгизген.

Эми, биз сөз кылып баштаган Барак султандын кыргыздарга кол салышы жөнүндө да түз фактылар жок экенин эскертели. Көбү кыйыр. Ошондой болсо да кыйыр фактылар Барак султандын кыргыздарга качан келгенин жана анын кол салышына эмне себеп болгонун аныктоого жардам берет.

Кыргыз менен казак мамилелеринин бузулушунун башкы себебине – бир кездеги Борбордук Азиядагы эң күчтүү деп эсептелген хандыктардын бири – Жуңгар хандыгынын саясий жана ич-ара экономикалык жактан алсырай башташы болгон.

Натыйжада, бир жагынан Кокон хандыгы менен кыргыз-казактардын, өзгөчө Цин империясынын кысымынан улам алар чыгышка сүрүлө баштаганда, мурунку алсыз, аз сандуу уруулар бош калган конуштарга ээ боло калуу аракетине өтүшкөн. Казак султандары болсо ушундай шарттан пайдаланып, өзүнүн жеке бийлигин күчтөндүрүүгө умтулса, экинчи жагынан, Жуңгар хандыгынын баскынчы саясатынан кийин көп элдер өздөрүнүн жеке керт башын эркиндикке чыгарууну көздөшкөн. Мунун тарыхый себептери тарыхчы Б. Солтоноевге караганда Алымбектин санжырасында кененирээк көрсөтүлөт.

Ушул учурлардагы Борбордук Азиядагы саясий абалга Барак султандын тийгизген таасири өзгөчө күчтүү болуп, XVIII к. орто чениндеги бул чөйрөдөгү көптөгөн маанилүү маселелерге чечкиндүү түрдө катышкан. Ошого жараша султан Барак өзүнүн кылган иштери аркылуу кийин «көкжал» болуп калышына да негиздүү далилдер бар. Анын мындай мүнөзүн мурунку маалыматтар аркылуу хронологиялык түрдө калыбына келтирүүгө болот. Биринчиден; айтылуу Карасакалга (Миндигул Жолоев) кошулуп алып, 1742-ж. калмактарга кол сала баштаса[68], 1743-ж. орус бийлигин кабыл алганы менен кайра орус падышасы тарабынан сыйга жиберилген кылыч берилбей калганда, губернатор И. Неплюев башындагы Оренбург чебин чаап алуу үчүн 4 миң кол даярдап, бул ишке Орто жүз ханы Абылмамбеттин өзү кийлигишүүгө аргасыз болот[69]. Ал эми 1744–45-ж. ошол кездеги Жуңгар ханы Г. Цэрэн менен келишип, бир аз мурун өзү менен кошо, ошол эле ойротторго кол салып жүргөн Карасакалды кармап берүүгө убада берет.

Экинчиден, 1748-ж. Кичүү жүз ханы Абулхайрды өлтүргөн[70]. Анын себеби саясий жактан өзгөчө күч алып жана Казакстандын көчмөндөрүнө Кичүү жүз ханы Абулхайрдын (1710–48) кадыры күчөп бара жатканына байланыштуу болгон[71]. Ушуга окшогон ж. б. иштери көп. Кыргыз-казак элинде мындай адамдардын көбү «көкжал» деп сыпатталат.

Мындан тышкары, ошол эле 1748-ж. өзүнүн «сан» колдуу экенин «...коңурат кыргыз-кайсактарынын сан (б. а. он миң) кишиси Улуу Урматтуу Император айымдын бийлигин таанууга макул болуп, мени, Баракты хан шайлап, кабыл алмай болгонун» билдирет[72]. Б. Солтоноевден тышкары Ш. Кудайберди уулу да аны «Кырк сан Барак» экенин белгилеген[73].

Үчүнчүдөн, 1748-ж. сентябрь айында Бузулук чебинен жашыруун тапшырма менен келип, бир нече ай жүрүп, өзү менен баарлашкан М. Арапов деген тилмеч Барак султандын кол алдында төрт жарым миң колу болгонун, ага Төлө бийдин 500 колу кошулуп, султандын алдында баардыгы болуп накта, беш миң кол бар экенин уккан (бул документтерди да окубаган Б. Солтоноев дагы Көкжал Барактын 5 миң кол менен келгенин жазат[74]). Төлө бийдин өзү да Сузак, Икан, Сайрамдагы сарттар Баракты хан деп таанышарын жана алар Барак султанды Улуу жүзгө хан кылып алууну эп көрүп турганын Араповго эскертет. Андан тышкары Мойнок деген каракесек уруусунун бийи өз алдынча Араповго көрсөтмө берип, жакында казактардын «Түркестантан 6–7 күнчүлүк жердеги Чүй суусунун жээгине көчкөнү жатканын» кабарлаган[75]. Тилекке

каршы кийинки, 1749-ж. сентябрь айынан баштап, 1750-ж. март айынын аралыгындагы Барак султандын кылган иштери бизге жеткен жок. Буга себеп, М. Арапов келип кеткенден кийин, ошол кездеги Оренбург губернатору И. Неплюевдин Барак султандан кол үзбөө демилгесине Кичүү жүзгө жаңыдан хан шайланган Абулхайрдын баласы Нуралы менен орус бийлигинин мамилесин начарлатып албоо үчүн падыша Елизавета Петровна тарабынан тыюу салынып[76], бардык байланыштар үзүлгөн.

Төртчүнчүдөн, жогоруда көрсөтүлгөн документтер жана тарыхчы Б. Солтоноев менен тааныш болбогон Алымбек өз санжырасында: «...Жапек, Бердикожо, уйсун уругу жаныш Төлө бийге барат. Төлө бий экөөнү ээрчитип алып, жана Талас жактан да арыз болуп барган уйсундар бар экен, баарын кошуп алып, Абылайдын ордосу Азиреттин Каратоосунда экен, Төлө бий Абылайканга барат. Абылай; «ушуну менен эки келдиңер, эми Төлө бийди алып келипсиңер» деп, баягы сөзүн, мурунку арыз кылып баруучуларга айткан сөзүн айтат экен. Жөн-жайын сурап туруп; «айып – уйсун силерде!» дейт Абылайхан. Төлө бий Абылайдын сөзүнө жыгылып кайтат. Төлө бий Чымкентте. Конушу али да Чымкентте (1742-ж. Төлө бийдин Ташкентке жакын жерде турганын орус архив маалыматтары да далилдейт[77]). «Уйсунду кошуп бер» дейт, Төлө бийди. Төлө бий; «койгула» деп айтат. Ага Жапек, Бердикожо – Абылай менен Төлөгө болбой – Орто жүз аргын төрөсү көкжарлы Барак ханга (биз сыздык) барат арыз болуп» дейт[78]. Бул жерде «көкжарлы» менен «көкжал» алмашылып кеткен, анткени жогоруда көрсөтүлгөндөй Чыңгыз хандын түкүмү гана хан, султан, же төрө болууга укуктуу болгон[79]. Башкача айтканда, «көкжарлы» («кедей», «томаяк») Барактын төрө, султан, хан болууга укугу болбогон. Анын үстүнө акыркы маалыматтар боюнча жаныш Төлө бий Алыбек уулу 1760-жылга чейин өлгөн[80]. Демек, жаныш Төлө бий 1760-жылдардан кийин Абылайдан дагы, Барак султандан дагы жардам сурай алмак эмес.

Эң акырында, Барактын чабуулу болгон учурда ага түнкатар саяктан Арзыматтын уулу Садыр менен талкандан (солто) Жайылдын катышканы жөнүндө бир да санжырачы кабар бербейт. Эгер Барак кыргыздарга Чүй (азыркы Боролдой айылы) тараптан 1751–70-жылдары кол салса, анда Садыр менен Жайыл ал чабышка катышпай кое алмак эмес. Анткени, кыргыздардын Чүйгө келиши, Садырдын атагы чыгып, анын Капкага көчүшү дагы дал ушул жылдарга туш келет. Мындан улам Барактын кыргыздарга жасаган чабуулу бул жылдардан мурун болгон деген тыянак чыгат.

Андан ары, 1748-ж. октябрь айында Оренбург губернатору И. Неплюев тышкы иштер Коллегиясына «...азыр Барак султан өзүнүн 3 миң түтүн эли менен Сарысууда экенин, жакында калмактарга кабарчы жиберип, аларга кыргыздардын (атайын белгиледик) кол салууга даярданып жатканын эскертип, жана алардын кашкардан келе жаткан кербенин тоноп алганы үчүн Абылкайыр ханды өлтүргөнүн, ошондуктан калмактардан жардам сурап жатканын» маалымдаган[81]. Эскерте турган нерсе, ушул кездеги көп кабарларда казак, кыргыздар бирдей «кыргыздар» (орусча «киргисцы») деп аталган учурлар кезигет. Эки элдин мындай аталып калышына Левшин кенен түшүндүрмө берген[82]. Ошондуктан, бул жердеги тилмечтин «кыргыздар кол салууга даярданып жатат» деген сөзүн казактар эмес, тоолук кыргыздардын Талас-Чүй тараптан кол салууга даярданып жатканы деп түшүнүү туура болот. Бул жөнүндө тарыхчы Б.

Солтоноев ж. б. кыргыз санжырачылары көптөгөн кабар калтырышкан. Ал эми, документалдуу фактылар боюнча бул мезгилде казактар калмактарга кол салууга аракет кылбайт. Мисалы, 1743-ж. калмактар Абылай башында турган бир нече казакты кайтарып берип[83], казак-жуңгарлардын тышкы саясатында «...азыр Галдан Чирин менен кайсактар арасында тынчтык орноп» калган[84]. Бул учурларда калмактарга кол салуу жалгыз Нуралы хандын колунан келмек. Бирок, ал дагы калмактар менен жең ичинен сүйлөшүп[85] баштаган. Мындай абал калмак нойондору Дабачы менен Амурсандын Орто жүзгө качып келиши же 1752-ж. чейин созулат[86].

Ушундай далилдер же көрө албастыктан Абылкайыр ханды өлтүрүп, анын өлүмү менен эки ордо казак ичинде кадырынан ажыраган Барак султандын тоолук кыргыздарга кандай себептер менен кол салууга арга издеп жатканын (кадырын оңдоо үчүн кыргыздарды жуңгарларга баш ийдирүү керек) көрсөтөт.

Эң кызыгы, ушул учурларды (XVIII к.) кенен камтыган маалыматтарда[87] да Барак султандын 1770-ж. кыргыздарга кол салышы тууралуу айтылбайт. Бирок, Абылай хандын кыргыздарга жасаган «Жайыл кыргыны» тууралуу маалыматка келгенде, алар жалгыз Ч. Валихановго гана таянышкан. Бул эмне дегендик? Мындай суроого бир гана жооп бар. Демек, Абылайдын 1770-ж. кыргыздарга жасаган чабуулу алар караган архив маалыматтарында жолуккан эмес, башкача айтканда, бул кабар Ч. Валихановдон башка эч жерде жок. Анын үстүнө «Кочкор-Атадан Илеге чейин кубалаган» деген сөзгө караганда, анын оозеки фольклордон кабыл алынганы көрүнүп турат. Бала Айылчынын санжырасында да кээ бир даталар эмнегедир он жыл мурун белгиленген[88], ошондуктан Ч. Валиханов экөөнүн маалыматы качандыр бир даректен алынып, бул экөөнү кайрадан тарыхчы Б. Солтоноев пайдаланган деп түшүнүүгө болот.

Башка маалыматтарга таянсак, орустар 1758–60-ж. баштап, Абылайды өзүлөрүнүн геополитикалык саясатына пайдалануу үчүн, анын ар бир кыймылынан көз айырбоого аракет жасап, башкыр-татар Я. Усманов, С. Салиев, Ж. Гуляев, казак-орус М. Арапов, мешер М. Маметов, казактардан Кулсары баатыр, Орус султан, ж. б. атайы тыңчыларды коюп[89], ал жөнүндө маалыматты бардык жактан топтоп келишкен. Абылай да ар тараптан орус жана Цин бийлигин пайдаланып туруу үчүн өзү жасаган иштерди кооздоп, аларга жеткирип турган[90]. Ошондуктан 1770-ж. кыргыздарга жүрүш болсо, же аны өзү билдирмек, же, жок дегенде башка жол менен сөзсүз орус бийлигине жетмек.

Абылайдын кыргыздарга каршы чоң жүрүшү (б. а. «Жайыл кыргыны»), 1774–75-ж. болгон деген пикирлер да бар (мис., Б. Солтоноев, С. Аттокуров, Д. Сапаралиев ж. б.). Бирок, бул болжолду ырастаган маалымат али табыла элек, бир гана кытай хроникасында жолугат. Бирок, ал жерде «баланча жылы болгон» деп, так айтылбагандыктан, Абылайдын кыргызга 1774–75-ж. чоң чабуул жасаган деген жыйынтык чыгарууга болбойт. Анткени, өзүнө жеткен билдирүүлөргө ылайык императордун 1774-ж. 2-айда (же март айы) жарыяланган буйругунда кыргыздар казактарды чаап-талаганы, ал эми 5-айда (июнь) чыккан буйругунда кайра Абылай менен Абульфеиз баштаган казактар кол салып, миңден ашык кыргызды кырып,

улуктарынын (старейишины) бир тобун туткунга алганы өткөн чактагы окуя катары эскерилет[91]. Башкача айтканда, ал жерде императордун буйрук чыгарган күнкү дата гана турат. Эмне дегенде, ал кабардын казак талаасы аркылуу адегенде Иледеги кытай постуна, андан борборго жетип, буйруктун ошондон кийин чыкканы эске алынышы керек. Тагыраак айтсак, ал окуя 1774-ж. январь айында болгон күнү да, азыркыдай телефон-телеграф болбогондуктан, император ал тууралуу буйругун март, июнь айларында чыгара алмак эмес. Буга мисал, Орус султан 1773-ж. 23-августта Деколонгго кат жазып, Адил султан баштаган элчилер өткөн мезгилде «Кытайга аттанып кеткенин» айтат[92]. Аларды император 1774-ж. 31-январда кабыл алган[93], б. а. жолдо алты айдан ашык жүрүшкөн. Бирок, алардын келиши менен эле Абылайдын кыргызды чапкан окуя жөнүндө эскерилбейт. Анткени Орус султан ошол эле катында: «жакында (демек, июнь-июль айлары, бирок Адил султан Кытайга кеткенден кийин) Абылай 600 тоолук кыргызды туткунга алып, кайра, дагы бир жүрүшкө даярданып жатканын» билдирген. Натыйжада, Абылай кыргыздарга 1773-ж. август айына чейин бир кол салып, август айында дагы бир жолу кол салууга даярданып жаткан. Мындан Абылай кыргызга Адил султан Кытайга кеткенден кийин кол салган деген жыйынтык чыгат. Демек, Адил султан атасынын кыргыздарга кол салганын билген да эмес. Анын үстүнө жогорудагы императордун март, июнь айындагы буйругунда ал кабарды айтып берген адамдар аны башка бирөөдөн угуп, анан Иледеги постко жеткиргени көрсөтүлгөн.

Ал эми 1774-ж. 15-июнда берген башкырт М. Замеевдин көрсөтмөсүндө Абылай «кырк миң адамы менен Звериноголов чебине жакын келип, аны камоого даярданып жатканын жана анын алдында дагы үч чепти кыйратып, ал жердеги адамдарды туткунга алган»[94]. Башка изилдөөчүлөр да 1774-ж. жаз айынан тарта Абылай Кыштакты өзөнүнүн жээгинде болуп, Россияда башталган Е. Пугачевдун көтөрүлүшүнө байланыштуу ага эки жолу кат жазганын көрсөтүшөт[95]. Бул маалыматтар «Жайыл кыргыны» атанган Абылайдын чабуулу 1774-ж. болгон деген жыйынтыкка каршы чыгат. Анын үстүнө Абылайдын (казактардын) кыргыздарга кол салышы тууралуу маалымат өтө көп, ошондуктан мындай метод (бир гана булакка таянуу) менен жыйынтык чыгаруу мүмкүн эмес. Мисалы, К. Казанбаев, У. Азлаевдин 1766-ж. 31-августтагы билдирүүсүндө уулдары менен Улуу жүз ичинде болуп, кыргыз бийи Каработо ага өз уулун жана мал-жанына кошуп, 7 түтүн кишисин аманатка бергенде, Абылай колго түшкөндөрдү кайра кайтарган[96]. 1766-ж. Петропавловскиге келген Кулсары баатырдын билдирүүсү боюнча Абылай султан 6 кишиси менен Төлө бийдин уулу Байтик баатырды Кытайга жиберип, Ирдана (Эрдене) бекке каршы жүрүшкө жардам сурап, бирок аны ала албаган[97]. Казактар Б. Тураев менен С. Мамбетовдун билдирүүсүндө 1767-ж. Абылай жардам алуу үчүн тууганы Кирейди кайрадан Кытайга жиберип, өзү Коконго аттанып, бирок Ташкен ш. тургундары жана анын тегерегиндеги эл Абылайдын бийлигин урушсуз таанып, салык төлөп турууга макул болгондо, урушпай калган. Ушул учурда Абылай Ташкентке убактылуу ээ болот[98]. 1767-ж. күздө Абылай жардамга аскер жана курал суратып Кытай богдыханына кайрадан султан Давлеткерейди аткарат. Эми кытай императору эгер Абылай уулдарынын бирин аманатка жиберсе жардам берүүгө макулдугун берет[99].

1768-ж. жазында Кудайменде баатыр менен Дөөтбай тархан башында турган казактар кыргызга кол салган. Натыйжада булардын экөө тең өлүп, алардын кунун кууп жана бир кызы менен беш миңге жакын малын кайтарып алмакка казактар Абылайга кайрылган. Ушул абалга байланыштуу Абылай 1768-ж. күзүндө уулу Валини аманат кылып, Пекинге дагы элчи жиберет, бирок Цин өкмөтү Абылай кишилерин аманатка атак-даңк алууну гана көздөп жибериپ жатканын эскертип, жардам бермек түгүл Валини шылдың кылып, кайра артка жөнөткөн[100]. 1769-ж. Оренбург губернатору И. А. Рейнсдорпко кат жазып: «сырткы жоодон (Кытай деп окуй бериңиз) коргонуу үчүн оң миң, жакындагы душманга (кыргыз) каршы миңге чейин жана ич арага (казак уруулары) 500 аскер» сурап[101], мындай өтүнүчүн 1772-ж.[102], 1776-ж. дагы кайталаган. Абылайдын минтип, кайра-кайра орус бийлигинен жардам сурап жаткан максатын өз өкмөтүнө түшүндүргөн тилмеч Я. Усманов жашыруун: «башка эмес, кыргыздарга каршы, кыргыздар туткунга алып кетишкен түркстандыктарды куткарып, аларды, кыргыздарды багындыруу» экенин билдирген[103]. Бирок Абылай орустардан жардам ала албай, кытайлыктарга кайрадан элчи аткара баштап, алардан да терс жооп алган. Анын биринде (1777-ж. февраль) Кытай императору Ташкентти басып алуу үчүн анын көптөн бери кытайлыктардан жардам сурап жүргөнүн эскертип: «тагыраак айтканда ал жерди каратып алууга күчүң жетпегендиктен, бизден жардам алгың келип жатат. Эс-дартыңыздын баары Ташкентти алуу, бирок ташкенттиктер дагы менин карамагымда, силердин пайда үчүн аларды чапсам кандай болот?» деген жооп катын жиберет[104].

Абылайдын чоң чабуулу кайсы жылы болгону жөнүндөгү тагыраак маалыматты адегенде А. Левшин берген. Анда, Абылай кыргыздарга чоң чабуулу (сильное поражение) ал өлөөрдүн алдында болгон[105]. Ал эми Я. Усмановдун билдирүүсү боюнча «...чектен чыккан кыргыздарга каршы орус бийлигинен бир нече жолу жардам сурап, бирок, эч натыйжа чыкпагандыктан, кыргыздарды чаап алуу үчүн өз балдарын, бийлерди жана казактын билермандарын чогултуп кеңеш жасап, 1779-ж. көп сан кол жыйнап (алардын жалпы санын 12 миң дешет), аттанат»[106]. 1779-ж. октябрь айындагы маалыматка караганда, Абылай Түркстан менен жапайы кыргыздардын ортосуна көчүп келип, баласы Чынгыз султан жана жакын тууганы Абулфейиз султанды же кыргыздар менен келишип, же күчкө салып багындырып келүү үчүн аттандырат. Бирок, алардын жолу болбой келген. Натыйжада, Абылай өзү көп сандагы колу менен барып, кыргыздарды капысынан басып (делал сильное нечаянное на киргизов наступление), атактуу бийлеринин балдарын 15 үй-бүлөсү менен колго түшүрүп (Алымбектин санжырасында Жайыл жана Садыр балдары менен), бешөөсүн өзүнө калтырып, калгандарын туугандарына бөлүштүрүп берген. «Саны алда канча көп жана жоокерчилик жөндөмү жагынан казактардан артыкчылык кылган кыргыздардын бул жеңилишинин башкы себептерин» орус бийлигине талдап берип жаткан Я. Усманов биринчиден, бул чабуулдун капысынан болуп, башында эле атактуу бийлеринин балдарынын колго түшүшү, экинчиден, Абылайдын кыргыздарды амал кылып, орус жана цин империясынын бийлигинин атынан коркутуп (мис., Абылай өз колундагы

аскер качкыны Яков дегенди согуштук аммунициясы менен кыргыздарга көрсөткөн жана Иле дарыясынын боюнда жайгашкан циндик 500 аскерди мага жардамга келе жатат деп алдаган), жеңишке жеткенин көргөзөт[107].

Анын өлгөн жылын да оңой тактоого болот. Абылай 1780-жылдын күзүндө катуу оорунун айынан көз жумган[108]. Уулу Валинин 1781-ж. 23 майында Сибирь корпусунун генерал-майору Н. Г. Огаревго жеткирген катында да, атасы Абылайдын 69 жашында, жүрүштөн ооруп өлгөнүн кабарлайт[109]. Абылай 1711-ж. туулса[110], демек ал 1780-ж өлгөн жана кыргыздарга жүрүштү өлөөрдүн алдында уюштурган. Бул окуялар кыргыз оозеки тарыхы аркылуу да бекемделет (мис., ошол эле Б. Солтоноев жана Алымбектен башка К. Эсенбаев, манасчы Шапактын уулу Ысактын маалыматы боюнча Жайыл менен Садыр Абылайдын акыркы чабуулунда колго түшүп, курман болгон).

Жыйынтыктап айтсак бардык документалдуу маалыматтарда (өз небереси Ч. Валихановду эсепке албаганда), Абылайдын 1770–78-ж. анча көп кол менен кыргызга капысынан кол салганы тууралуу кабар жок. Бирок Валиханов көрсөткөн Абылай султандын кыргыздардын колуна түшкөнү тууралуу кабар официалдуу маалымат менен да бекемделет. Бул тууралуу 1765-ж. 2-ноябрда Орто жүзгө жасаган сапарынан кайтып келген старшина К. Казанбаев: «...ал жеткенден 12 күн мурун Абылай султандын куралданып, негизинен көпчүлүгү кытайлыктардын карамагында турган (состоящих по большей части под китайским владением) кадимки кыргыздардан (киргис-кайсак эмес) мурун улусун (казактардын) талап, жылкыларын айдап кеткени жана өзүнүн колго түшүп калган кордугунан өч алуу үчүн аттанганын»[111] билдирген. Демек, Абылай султан Иле дарыясынын жээгинде, 1765-ж. июнь-августта кыргыздардын колуна түшкөн. Бирок Алымбектин санжырасында Абылайдын кыргыздын колуна түшүшү айтылбайт, демек Түлөберди (же солтолор) бул окуяларга катышкан эмес, анткени Алымбек өзү айткан сөздөрдүн көбүн Түлөбердиден укканын бир нече жолу эскертет.

Ал эми тарыхчы Б. Солтоноевдогу – Абылайдын Көтмалды, Чолпон-Ата, Соң-Көлгө, же Ч. Валихановдогу Кичи-Кемин-Кеминге чейин жеткени жөнүндөгү маалыматтарды чындык деп кароо мүмкүн эмес. Анткени, эмне себептен экени түшүнүксүз, Б. Солтоноевдин эмгегинин кээ бир жерлеринде стилистикалык каталарга жол берилип кеткен. Мисалы, Абылайдын ошол эле Чолпон-Атага жасаган жүрүшүндөгү: «Абылай Ысык-Көлгө барып, Чолпон-Атанын жээгинде, быткылында чеп жасап, мал-башы менен бекинип жаткан. Мүндүз кыргызы таталай уругунун баштыгы Тыныбек менен согушуп, төрт күндөн соң казактар жапырып кирип чебин талкалап, 150 түтүн кишинин көбүн кырган»[112] деген сөздөргө түшүнүү кыйын (анын мааниси боюнча казактар өздөрү жасаган чепти өздөрү талкалап жатат жана Тыныбектин кайсы жактан чыга калганы түшүнүксүз бойдон калган, же ортодогу чекит артыкбаш). Ушуга окшогон жаңылыштыктар кийин такыр башка жыйынтык чыгарууга түрткү болушу ажеп эмес. Башка кабарларда бул окуялар башкача берилет. Мисалы; белгилүү изилдөөчү Ы. Абдырахманов Абылайдын көп колу Ысык-Көлдүн баш жагы менен келип, күнгөйдөгү кушчу уругунан Тыныбек дегендин 400 кишисин тамам кылып өлтүрүп, Тыныбектин кызы Канышбекти баш кылып бир тобун олжолоп кеткенин жана ошол жер азыркыга

чейин Тыныбектин быткылы болуп аталып калганын эскертет[113]. Кебетеси, оозеки тарыхта айтылган бир окуя көбүнчө аты уйкаш адамдар аркылуу дагы башка аймактарга ооп, географиялык жаңылыштыктар ошондон улам келип чыкса керек. Буга ошол эле Шапак уулу Ысактын: «аты окшошторго кээ окуялар ээрчип, мисалы, кыргыздарда бир эле «жинди» Кубат болсо, кийин Кубат аттуулардын баары «жинди» атыгып кеткен» деп эскерткенин көрсөтүүгө болот. Дагы бир далил, Таластагы Үрмарал айылынын тургуну – санжырачы Сооронкулов С. «Тыныбектин быткылы» деп аталган жер эчактан бери азыркы Казак республикасынын Мерке ооданынындагы Каракыштак, Корготу (кээ нускада Карагатты болуп калышы мүмкүн) сууларына жакын турарын айтат. Ошондуктан, жогорудагы келтирилген каталар сыяктуу Б. Солтоноевдеги Тыныбектин кызы Канышбектин:

«...Корголоттуң быткылга,

Кордук кылдың кудай ай»[114] деп, ыйлап айтканы башында;

...Корготтунун быткылда

Кордук кылдың кудай ай деген сөздөрдүн бузулуп кетиши же кол жазмадагы котормодон (Б. Солтоноев арабча арип менен жазган) кеткен ката болушу мүмкүн экенин эске алуу керек. Анткени, бул кабарларды Алымбектин маалыматына салыштырсак, анда Абылайдын акыркы чабуулуна тийиштүү окуялар Корготуда өткөн. Олуя-Ата, Мерке, Ашмара, Каракыштак, Курагатты, Чөңөрдүн суулары ошол Корготуга куят. Натыйжада, Абылайдын кыргыздарга жасаган акыркы чабуулуна тийиштүү көптөгөн фактылар бизди ушул жактарга алып келет жана далилдерин басымдуу бөлүгү да ушул Алымбектен калган кабарлардын чындыкка жакындыгын айгинелейт.

Башкалардан айырмасы илимдин кургак сөзүн пайдаланбай, жөнөкөй, карапайым сөздөр менен чектелген. Артыкчылыгы болсо, чабуулдун себептери, анын негизги багыты жана кыргыздардын жеңилиши эмне үчүн болгонун иреттүү бергендигинде. Мисалы, Момокон менен Садырдын Кошогонун Көкжотосуна аттанып барган жатканда, Түлөберди «коюңузда» деп: «Эсенкул, Качыке, Кебек – ошолорго кабар берели» десе, Момокон; «Ээ, сен Абылай сартка барып коркуп калган турбайсыңбы, сен барбай эле кой» деп тилдеп, сүйлөнүп кетет. Ал эми Жоогач келгенде да агасы Момоконго; «сиз ушуну убада кылыңыз? Садыр убада кылса качырып жиберели? Жогорку Чоң баатырды, Кебекти, Качыкени алдыралы?» десе, Момокон: «Сен коркпо. Кудай алсын Сарткулду. Бир иним Чоң баатыр, ошол жакы кыргызды бүт алып келсин» дейт. Ошентип, Абылай акыркы чабуулунда түн катып кол салганы жана колу үчкө бөлүп келгени, кыргыздардын бейкапар жатканы, Таластан жардамга келе жаткан кыргыздар казактарды өзүбүз деп кабылып калып кырылганы, Садырдын иниси Сейит менен Эсенкул баатыр келгиче уруш эчак аяктап, Садырдын Жоргонун белинен, Жайыл, Үсөн, Текенин Корготу суусунун жээгинде колго түшүп, өлтүрүлгөнү, абалдын мурункудан курч экенине карабай, ушул чабуулдан кийин аны жеңилдетүү үчүн өз эрки үчүн «каарына казан куйкаланган» Абылайга Түлөберди жалгыз келип, жүйөлүү кеби менен кепке жыгып, кыргыз-казакты элдештирип, чек ара такташуудагы эмгеги далилдүү берилген. Мындай маалыматтар, б. а. бирөөлөр ошол замандагы оор абалды ого бетер күчөтүп жатса, берки туугандарынан канча жаш болгонуна карабай; «таланган солто, Садыр дебегиле...» деп, Түлөбердинин өз уруусун гана эмес, бүт

кыргыз элинин келечегинин камын көрүп, намыс кылып, жалгыз өзү казактар менен чек бөлүшүп кайтышы жогоруда көрсөтүлгөн тарыхчылардын илимий изилдөөлөрүнөн сыртта калышынан – тилекке каршы тарых илими гана утуларын унутууга болбойт. Анткени, бирөөлөрдүн эрдигин мактоодо экинчилеринин тарыхтагы ордун көз жаздымда калтырса, анда белгилүү коомдук ишмер К. Исаев эскерткендей, тарых жазууга тарыхчылар эмес, публисист, химик, врач, математик, курулушчу, ал түгүл трактористтер киришет. Демек тарыхтын бурмаланышына тарыхчылар биринчи түрткү берсе, мындай тарыхтын пайдасы кимге деген суроо аргасыз туулат.

Акырында, тарыхты изилдөөдөгү жогорудагыдай кемчиликтерден арылуу үчүн ар дайым «...тарыхты изилдөөнүн башкы методологиясы бир кишинин көз карашын, ой-пикирин башкаларга таңуулоо эмес, анын чоң-кичине маселе экенине карабай, бир нечелеген тарыхый так фактыларды пайдаланып, окуучуларга сунуштоо болуп саналат. Өткөн күндөрдү идеализациялоо же кээ бир жерлерди аттап кетүү, аларга кайдигер мамиле кылуу – унутка калтыруунун эң төмөнкү формасы. Аларды идеализациялоо кандай гана жакшы ниет менен жасалбасын, ал акыл-эс, түшүнүктүн душманы болуп кала берет. ...Тарых илими тарыхый процессти бардык тараптан, тең чагылдырууга тийиш, болбосо бүт дүйнөлүк тарыхый көрүнүштөрдү толук түшүндүрүүгө мүмкүн болбойт»[115] деген критерийди эске алып, бардыгын камтысак, андай тарых менен бирин-эки гана адамдар эмес, бардыгыбыз сыймыктанат элек демекчибиз.

Адабияттар

- [1] Аттокуров С. Кыргыздар XVIII кылымда. Б., 2003, 93-б.
- [2] Казак фольклорунда казактардын колуна 88 жашында түшкөнү айтылат (кара: Торайгыров С. Окшау сөз. Жалаңаш баба (Курбан кажы аузынан). //Казак. 1916. 24-мамыр).
- [3] Алымбеков Т. Кыргыз урууларынын чыгышы /КР УИА КЖФ. Инв. № 116 (319).
- [4] Кененирээк карсаңыз: //Аалам. 2006-ж. № № 13 (715), 14 (716), 15 (717).
- [5] Аттокуров С. Аталган эмгек. 25-26-б.
- [6] 1745-ж. Галдан Цэрен өлгөндө анын ордуна Бичаган-Цеган-Аджа-Намджил деген ат менен ортончу (13 жашар) баласы Цэван Доржи отурат. Кийин ал тарыхта Ажа хан деген ат менен аталып калган. 1753-ж. кышында, аталаш тууганы Дабачы (Эрдене баатырдын Байтан деген уулунун тукуму) Олоң Доржуну мууздап өлтүрүп, Жунгарияга хан болду. (кара: Златкин И.Я. История Джунгарского ханства. М., 1964; Моисеев В.А. Джунгарское ханство и казахи. А., 1991).
- [7] Труды киргизской археолого-этнографической экспедиции. М., 1960. Т. I, Рис. 3.
- [8] Кыргыздар. //Түзгөн К. Жусупов. Б., 1991, 28-29-б.
- [9] Супруненко Г. П. Материалы из китайских источников по истории киргизов XVIII–начала XIX веков. АН КР отдел рукописей. Инв. № 5187, 95, 115, 116-беттер.
- [10] Супруненко Г. П. Материалы... 81-б. (Эскертүү: 2003-ж. Бишкекте жарык көргөн «Материалы по истории кыргызов и Кыргызстана» аттуу 2 томдук китепте Г. П. Супруненкоун котормолору басылып, бирок белгисиз себептер менен Болот бий жөнүндө ушул ж. б. маалыматтар сыртта калган. Ошондуктан бул жерде котормочунун өз нускасы колдонулду).
- [11] Кушчу Каймазардан Токтокучук, Түлөберди, Кенже, Таба, Чекир, Майтык, Шүкүр. Майтыктан Бегаалы, Көдөк, Эшбото, Таты, Абышка, Момун (кара: КР УИА КЖБ Инв № 564).
- [12] Супруненко Г. П. Материалы... 20-21, 25-б.
- [13] Төлөбаев М., ж. б. Жайыл баатыр. Б., 2006, 301-б.
- [14] Аттокуров С. Аталган эмгек. 22-б.
- [15] Сапаралиев Д. Кыргыз мамлекет башкаруучуларынын эң жогорку титулдары жөнүндө. (Б.з.ч. I кылымдан XIX ортосу мезгили. //Кыргызстан тарыхынын маселелери. Б., 2006, №2.
- [16] КРО. док. № 152. 392-395-б.
- [17] КРО. док. № 167. 432-433-б.
- [18] Абдырахманов Ы. Кыргыздардын чыгышы. КР УИА КЖФ. Инв (329) 116.
- [19] Солтоноев Б. Аталган эмгек. Т. 1. 144-б.
- [20] Аристов Н. А. Усуни и кыргызы или кара-кыргызы. Б., 2001, 452-53-б.; Труды киргизской археолого-этнографической экспедиции. М., 1960. Т. IV. 32-б.
- [21] Абдырахманов Ы. Аталган кол жазма.
- [22] Балыкооздун санжырасы. КР УИА Инв. №364. 10-иш.
- [23] Сапаралиев Д. Аталган макала. 51-52-б.
- [24] Жайыл баатыр: учур жана келечек. Эл аралык ил. практикалык конф. материалдары. Б., 2006. 51-б.

- [25] //Вечерный Бишкек 2002. 15. 03.
- [26] Солтоноев Б. Кыргыз тарыхы. Б., 2003, 291-б.
- [27] Сапаралиев Д. Аталган макала. 54-б.
- [28] Курбангали Халид. Тауарих Хамса (Бес тарих). А., 1992, 102-б.
- [29] Солтоноев Б. Аталган эмгек. Т. 1. 85-86-б.
- [30] Солтоноев Б. Аталган эмгек. Т. 1. 86-б.
- [31] Солтоноев Б. Аталган эмгек. Т. 1. 168-170-б.
- [32] Солтоноев Б. Аталган эмгек. Т. 1. 175-б.
- [33] Жайыл баатыр: учур жана келечек... 58-б.
- [34] Шапырашты Казыбек бек Тауасарулы. «Түп-тукианнан өзиме шейин». А., 1993.
- [35] Жуасов К. Тарыхка жасалган кыянат же «Түп-тукианнан өзиме шейин» китебиндеги жасалма менен жалгандык. //Орталык Казакстан. 24, 26-февраль, 1-март, 1994.
- [36] Мис., История Казахстана с др. времен до наших дней в 5-и т. А., 2000; Кушкумбаев А. К. Военное дело казаховXVII–XVIII вв. А., 2001; Едилханова С.А. Казахско-джугарские взаимоотношения в XVII–XVIIIвв. (некоторые исторические аспекты проблемы). А., 2005; Аныракайский треугольник: историко-географический ареал Великого сражения. А., 2006; ж. б. бул кол жазмага шилтеме кылынбайт.
- [37] Папа Григорий XIII тарабынан эски, юлиан календарынын ордуна 4. 10. 1582-ж. католик динине сыйынган өлкөлөр үчүн жаңы (григориан) жылы киргизилген. 4-октябрдын кийинки күнү 15-октябрь, жума болуп кабыл алынган. Ал календар боюнча бир жыл 365, 2425 суткага тете, б. а. толук эмес жыл 365, толук жыл 366 суткадан турган. Аны кабыл алуунун максаты Иса (Иисус) пайгамбардын туулган жылын аныктоо болгон.
- Ал эми мусулман жылы 16. 7. 622-ж. башталып, айга карап эсептелет жана бир жыл 354 күнгө тете б. а. анын астрономиялык жыл менен айырмасы 8 саат, 48 минут, 3 секундду түзөт. Ошондуктан мусулман жылы жылышып, григориан календары менен 32 жарым жылда бир кез келет. Бирок ал ар дайым бир убакта туш келбегендиктен, кээде 33 жылга (кабиша) узарып кетиши мүмкүн, демек, григориан жылынан 622-ж. алып коюу туура эмес. Бул өтө одоно ката болуп саналат.
- [38] Караңыз: Орбели И. Синхронистические таблицы хиджры и европейского летоисчисления. М-Л., 1961.
- [39] Бартольд В. В. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана. Б., 1996, 363-б.
- [40] Байзак Кожобек уулу Албани. Тарихи таным. А., 1994, 143-б.
- [41] Жайыл баатыр: учур жана келечек... 51-б.
- [42] Салыштырып көрүңүз: «...Садыр ээрчиген кабаны алып келет. Азыраак болуп келет. Капканын оозуна чоң коргон салат. Садыр өзүн хан атайт. Ошол жакы кыргызга ээ болуп, казакка тынчтык бербейт».
- [43] Жайыл баатыр: учур жана келечек... 32-б.
- [44] Аттокуров С. Аталган эмгек. 96-97-б.
- [45] Абдырахманов Ы. Аталган кол жазма.
- [46] Закиров С. Кыргыз санжырасы. Б., 1996, 99-б.

- [47] Аттокуров С. Аталган эмгек. 107-б.
- [48] Сулейменов Р. Б. Моисеев В. А. Из истории Казакстана XVIII века. А., 1988, 130-б.
- [49] Аттокуров С. Аталган эмгек. 36-б.
- [50] Мухаммад Хайдар Дулати. Тарих-и Рашиди. А., 1999, 423-б.
- [51] Жайыл баатыр: учур жана келечек... 52-б.
- [52] История Казахстана с др. вр... Т. 3. 141-б.
- [53] Аттокуров С. Аталган эмгек. 112-113-б.
- [54] Валиханов Ч. Ч. Полн. Собр. соч. в пяти томах. А., 1968. Т. 1, 303-б.
- [55] Ошол эле жерде. Т. 2. 78-б.
- [56] Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы. Б., 1993, Т. 1. 165-б.
- [57] Валиханов Ч. Ч. Аталган жыйнак. Т. 2. 78-б.
- [58] Шаакерим Кудайберди уулу. Түрк, казак, кыргыз жана хандардын шежиреси. А., 2004, 41-б.
- [59] Шаакерим Кудайберди уулу... 29-б.
- [60] История Казахстана с древнейших времен до наших дней в 5и томах. А., 2000. Т. 3. 720-б.
- [61] КРО. док. № 152.
- [62] Солтоноев Б. Аталган эмгек. Т. 1. 165-б.
- [63] Караңыз; КСЭ Т. 1.
- [64] Акатаев С. Барактын көбү кайсы, көкжалы кайсы? //Жылдыз. А., 1986. № 5.
- [65] Солтоноев Б. Аталган эмгек. Т. 1. 165-б.
- [66] КРО док. № 196 509-510-б.
- [67] Кара: Мадени мұра: Казактын тарих айту, сактау дәстүри және оны жаңғырту жолдары. Кошкарата конференциясынын материалдары.А., 2005. 7-10-б.
- [68] КРО. док. № 111.
- [69] КРО. док. № 166.
- [70] КРО. док. № 97.
- [71] История Казахстана с др. времен... Т.3. 238-б.
- [72] КРО. док. №186.
- [73] Шаакерим Кудайберди уулу... 41-б.
- [74] Солтоноев Б. Аталган эмгек. Т. 1. 165-б.
- [75] КРО. док. № 185 .
- [76] Сборник указов и узаконений за 1749 г. Высочайший указ за № 151. 33–38-б.
- [77] КРО. док. №80.
- [78] Алымбектин санжырасы. Б., 2007. 29–30-б.
- [79] КРО. док. №152.
- [80] История Казахстана с др. времен... Т.3.732-б; Махаева А.Ш. Казак-кыргыз саяси байланыстарынын тарихы. А., 2007. 31-б.
- [81] КРО. док. № 167.
- [82] Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих орд и степей. А., 1996, 135, 143-144-б.
- [83] КРО. док. №№ 97,105, ж. б.
- [84] КРО. док. № 120.
- [85] КРО. док. № 162.

- [86] Сборник указов и узаконений за 1752 г. 99-102-б.
- [87] Сулейменов Р. Б. Моисеев В. А. Аталган эмгек. 106-114-б.
- [88] Бала Айылчынын санжырасы //Кыргыз санжырасы (Ала-Тоо журналынын тиркемеси). Б., 1994.
- [89] КРО. док. №236, док. № 240 ж. б.
- [90] КРО. док. № № 215, 216 ж. б.
- [91] Материалы по истории кыргызов и Кыргызстана. Б., 2003. Т. 2. 172-173-б.
- [92] Абылай хан. Өмүрү менен кызматына катыштуу күжаттар менен материалдар. Түз. З. С. Тайшыбай. Петропавл-Астана. 2005, 400-б.
- [93] Абылай хан. Өмүрү менен кызматына катыштуу... 404-б.
- [94] Документы и ставки Е. И. Пугачева, повстанческих властей и учреждений. М., 1975, 120-121-б.
- [95] Көкбай акын. Абылай. А., 1993, 25-б.
- [96] АВПР. Ф. Киргиз-кайсацкие дела. Оп.122/2. 1762-1775 Д. 14. Л.263.
- [97] АВПР. Ф. Киргиз-кайсацкие дела. Оп.122/2. 1762-1775 Д. 14. Л.265 об.
- [98] КРО. док. № 270.
- [99] АВПР. Ф. Киргиз-кайсацкие дела. Оп.122/2. 1762-1775 Д. 14. Л. 315об.
- [100] Ошол эле жерде, Оп. 122/1. 1766-1769. Д.18. Л. 338, 382.
- [101] Ошол эле жерде. док. № 272.
- [102] Цинская империя и казахские ханства. Вторая половина XVIII-первая треть XIX в. – А., 1989. 2-ч. 2-ч. 88–89-б.
- [103] Ошол эле жерде. 96-б.
- [104] 100 күжат (Казак хандыгы мен Чиң империясы арасындагы карым-катынастарга байланысты күжаттар). А., 1998. 80–82-б.
- [105] Левшин А. И. Аталган эмгек. 255-256-б.
- [106] АВПР. Ф. Киргиз-кайсацкие дела. Оп.122/1 1779-1780. Д.1, Л.244об. 245.
- [107] Ошол эле жерде.Оп.122/1 1779-1780. Д.1, Л.244об. 245.
- [108] Сулейменов Р.Б., Моисеев. В.А. Аталган эмгек. 132-б.; Абылсейит М. Казак ханы Абылай тууралуу тарыхтын актай барактары. //Кыргызстан тарыхынын маселелери. № 4. 2006.
- [109] Казахско-русские отношения в XVIII-XIX веках. (Сб. документов и материалов). А., 1964, док. № 54.
- [110] История Казахстана с др. времен... Т. 3. 100-б.
- [111] Цинская империя и казахские ханства... 64-б.
- [112] Солтоноев Б. Аталган эмгек. Т. 1. 170-б.
- [113] Абдырахманов Ы. Аталган кол жазма. андан Кусеке, андан Акий, андан Дайырбек, андан Ыбыке,
- [114] Солтоноев Б. Аталган эмгек. Т. 1. 171-б.
- [115] Афанасьев Ю.Н. Я должен это сказать. Политическая публицистика времен перестройки. М., 1991.